

शिक्षण प्रसारक संस्था,
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठेमहांकाळ, सांगली.

विभाग : राज्यशास्त्र

एम. ए. भाग - २, सेमिस्टर- ३

विषय : भारतीय विचारांमधील सर्वोदय, लोकशाही आणि समाजवाद

Subject Teacher - Mr. Nishikant S Waghmare, 9822395447.

प्रकरण : १ ले

सर्वोदय : गांधी आणि विनोबा

अ) महात्मा गांधी : सत्य आणि अहिंसा

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासात महात्मा गांधी यांचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यांनी भारतीय राजकारणाला नैतिकता, सत्य, अहिंसा, आत्मशुद्धी आणि जनसहभागाची दिशा दिली. गांधीजींच्या विचारविश्वात सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्त्वांना सर्वोच्च स्थान आहे. त्यांच्या मते सत्य हे जीवनाचे अंतिम ध्येय असून अहिंसा हे त्या सत्यापर्यंत पोहोचण्याचे प्रभावी साधन आहे. गांधीजींनी या तत्त्वांचा केवळ वैयक्तिक जीवनातच नव्हे, तर सामाजिक, राजकीय आणि राष्ट्रीय जीवनातही प्रभावी वापर केला.

सत्याची संकल्पना

गांधीजींच्या विचारांचा मूलाधार म्हणजे सत्य. सुरुवातीला गांधीजींनी 'सत्य हाच ईश्वर' असे मानले; पुढे त्यांच्या विचारांत अधिक व्यापकता येऊन त्यांनी 'ईश्वर म्हणजे सत्य' याऐवजी 'सत्य म्हणजे ईश्वर' असा दृष्टिकोन स्वीकारला. सत्य म्हणजे केवळ खरे बोलणे नव्हे, तर विचार, वर्तन आणि कृती यांमध्ये प्रामाणिकपणा असणे होय.

गांधीजींच्या मते प्रत्येक व्यक्तीला सत्याचा शोध घेण्याचा अधिकार आहे. कोणत्याही व्यक्तीला पूर्ण सत्याचे आकलन झालेले नसते. त्यामुळे स्वतःच्या मताचा आग्रह धरताना इतरांच्या मतांचा आदर करणे आवश्यक आहे. सत्याचा शोध ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तीने आपल्या चुका स्वीकारून त्यातून सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

गांधीजींच्या जीवनातील अनेक प्रयोग सत्याच्या शोधाशी संबंधित होते. त्यांनी आपल्या आत्मचरित्राला 'सत्याचे प्रयोग' असे नाव दिले. त्यांच्या दृष्टीने राजकारण हे सत्य आणि नैतिकतेपासून वेगळे असू शकत नाही. म्हणूनच त्यांनी राजकीय संघर्षातही नैतिक साधनांचा आग्रह धरला.

अहिंसेची संकल्पना

गांधीजींच्या विचारांमध्ये अहिंसेला सत्याइतकेच महत्त्व आहे. अहिंसा म्हणजे केवळ शारीरिक हिंसा न करणे एवढाच तिचा मर्यादित अर्थ नाही. मन, वाणी आणि कृती यांद्वारे कोणालाही द्वेष, अन्याय किंवा इजा न पोहोचवणे हा अहिंसेचा व्यापक अर्थ आहे.

गांधीजींच्या मते अहिंसा ही दुर्बलांची पळवाट नसून शूर आणि आत्मविश्वासू व्यक्तीचे प्रभावी साधन आहे. अन्याय सहन करणे म्हणजे अहिंसा नव्हे. अन्यायाला विरोध करताना विरोधकाविषयी द्वेष न ठेवणे आणि हिंसेचा मार्ग न स्वीकारणे म्हणजे अहिंसा होय. गांधीजींनी अहिंसेला राजकीय संघर्षाचे साधन बनविले. ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच्या आंदोलनात

त्यांनी जनतेला हिंसाचारापासून दूर ठेवत शांततामय मार्गाने संघर्ष करण्याचे आवाहन केले. त्यामुळे अहिंसेला भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात व्यापक सामाजिक आणि राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले.

सत्याग्रह : सत्य आणि अहिंसेचा समन्वय

गांधीजींच्या राजकीय विचारातील महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे सत्याग्रह. सत्याग्रह म्हणजे सत्यासाठी आग्रह धरणे किंवा सत्याच्या शक्तीच्या आधारे अन्यायाचा प्रतिकार करणे. सत्याग्रहामध्ये विरोधकाचा नाश करणे हा उद्देश नसतो; उलट त्याच्या अंतःकरणाला आवाहन करून त्याच्यात परिवर्तन घडवून आणणे हा उद्देश असतो. सत्याग्रही व्यक्ती अन्यायकारक कायद्याला किंवा व्यवस्थेला विरोध करते; परंतु त्यासाठी हिंसाचाराचा अवलंब करत नाही. ती स्वतः कष्ट सहन करण्यास तयार असते. गांधीजींच्या मते स्वतः दुःख सहन करणे हे इतरांना दुःख देण्यापेक्षा नैतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ आहे. चंपारण सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह, अहमदाबाद मिल आंदोलन, असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग आंदोलन आणि भारत छोडो आंदोलन यांसारख्या विविध चळवळींमध्ये गांधीजींच्या सत्याग्रही विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

सत्य आणि अहिंसेचा राजकीय वापर

गांधीजींनी सत्य आणि अहिंसा यांना केवळ आध्यात्मिक किंवा वैयक्तिक मूल्य न मानता राजकीय परिवर्तनाची साधने बनविले. त्यांच्या मते राजकारणात साधने आणि साध्य यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. चांगले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी चुकीची साधने वापरणे योग्य नाही. म्हणूनच स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी हिंसा, द्वेष आणि सूड यांचा आधार घेण्यास त्यांनी नकार दिला. असहकार, सविनय कायदेभंग आणि उपवास यांसारख्या मार्गांचा वापर करून त्यांनी ब्रिटिश सत्तेला नैतिक आणि राजकीय आव्हान दिले. त्यांच्या आंदोलनामुळे सामान्य शेतकरी, कामगार, महिला आणि विविध सामाजिक घटक स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले.

सत्य, अहिंसा आणि सामाजिक परिवर्तन

गांधीजींच्या मते समाजपरिवर्तन केवळ राजकीय सत्ता बदलल्याने होत नाही. त्यासाठी व्यक्तीच्या विचारांमध्ये आणि आचरणामध्ये परिवर्तन आवश्यक आहे. अस्पृश्यता, जातीय भेदभाव, धार्मिक द्वेष, मद्यपान, अस्वच्छता आणि सामाजिक विषमता यांविरुद्ध त्यांनी काम केले. त्यांनी सर्व धर्माविषयी आदर, सामाजिक समता आणि बंधुभाव यांचा पुरस्कार केला. सत्य आणि अहिंसेच्या आधारावर समाजामध्ये परस्पर विश्वास आणि सहकार्य निर्माण होऊ शकते, असा त्यांचा विश्वास होता.

सत्य आणि अहिंसेचे सर्वोदयाशी नाते

गांधीजींच्या सामाजिक विचारांमध्ये सर्वोदय म्हणजे सर्वांचा उदय ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. समाजातील शेवटच्या व्यक्तीचे कल्याण झाले पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. सत्य आणि अहिंसेच्या आधारे निर्माण होणारा समाज हा शोषणमुक्त, समताधिष्ठित आणि सहकार्यावर आधारित असावा, अशी त्यांची कल्पना होती. गांधीजींच्या या विचारांचा पुढे आचार्य विनोबा भावे यांच्या सर्वोदय चळवळीवर मोठा प्रभाव पडला. विनोबांनी भूदान आणि ग्रामदानाच्या माध्यमातून गांधीवादी अहिंसा, प्रेम आणि सामाजिक समतेला पुढे नेण्याचा प्रयत्न केला.

गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसेचे महत्त्व

गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसेच्या विचारांचे महत्त्व भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यापुरते मर्यादित नाही. जगातील अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळींवर या विचारांचा प्रभाव पडला. अहिंसक संघर्ष, नागरी अवज्ञा, शांततामय आंदोलन आणि नैतिक राजकारण या संकल्पनांना गांधीवादी विचारांमुळे व्यापक महत्त्व प्राप्त झाले. आजच्या काळातही धार्मिक संघर्ष, सामाजिक विषमता, राजकीय हिंसा आणि द्वेषाचे वातावरण यांसारख्या समस्यांवर विचार करताना गांधीजींचे सत्य

आणि अहिंसेचे तत्त्व महत्त्वाचे ठरते. मतभेद असले तरी संवाद, सहिष्णुता आणि शांततामय संघर्षाचा मार्ग स्वीकारणे ही गांधीवादी विचारांची समकालीन उपयुक्तता आहे.

महात्मा गांधींच्या विचारविश्वात सत्य हे ध्येय आणि अहिंसा हे साधन आहे. सत्याचा शोध, अहिंसेचा स्वीकार, अन्यायाविरुद्ध शांततामय संघर्ष आणि विरोधकाच्या परिवर्तनावर विश्वास ही त्यांच्या विचारांची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांनी राजकारणाला नैतिक मूल्यांची जोड दिली आणि सामान्य माणसाला राजकीय परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले. गांधीजींच्या सत्य आणि अहिंसेच्या विचारांमुळे भारतीय राजकीय विचारांना मानवतावादी, नैतिक आणि लोककल्याणवादी दिशा मिळाली. त्यामुळे सर्वोदय, सामाजिक समता आणि न्याय्य समाजव्यवस्था निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये सत्य आणि अहिंसा ही आजही अत्यंत महत्त्वाची मूल्ये आहेत.

ब) महात्मा गांधी : सत्याग्रह आणि सर्वोदय

भारतीय राजकीय आणि सामाजिक विचारांच्या परंपरेमध्ये महात्मा गांधी यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. गांधीजींनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला नैतिकता, सत्य, अहिंसा, आत्मशुद्धी आणि जनसहभागाची दिशा दिली. त्यांच्या विचारांमध्ये सत्याग्रह आणि सर्वोदय या दोन संकल्पनांना विशेष महत्त्व आहे. सत्याग्रह हे अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करण्याचे अहिंसक साधन होते, तर सर्वोदय म्हणजे समाजातील सर्व घटकांचा सर्वांगीण आणि समान विकास होय. गांधीजींच्या मते राजकीय स्वातंत्र्याला सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक स्वातंत्र्याची जोड मिळाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने लोककल्याणकारी समाज निर्माण होऊ शकत नाही.

१. सत्याग्रहाची संकल्पना

‘सत्याग्रह’ हा शब्द महात्मा गांधींनी विकसित केला. ‘सत्य’ आणि ‘आग्रह’ या दोन संकल्पनांपासून सत्याग्रह ही संकल्पना तयार होते. साध्या अर्थाने सत्याग्रह म्हणजे सत्यासाठी आग्रह धरणे होय. मात्र गांधीजींच्या दृष्टीने सत्याग्रह हा केवळ एखाद्या मागणीसाठी आंदोलन करण्याचा मार्ग नव्हता. तो सत्य, अहिंसा, आत्मबल आणि नैतिक शक्तीवर आधारित जीवनपद्धती होती. सत्याग्रहामध्ये अन्यायाचा विरोध केला जातो; परंतु अन्याय करणाऱ्या व्यक्तीविषयी द्वेष किंवा हिंसा केली जात नाही. सत्याग्रही स्वतः कष्ट सहन करून विरोधकाच्या विवेकाला आवाहन करतो. त्यामुळे सत्याग्रहाचा अंतिम उद्देश विरोधकाचा पराभव करणे नसून त्याच्या विचारांमध्ये परिवर्तन घडवून आणणे हा असतो.

२. सत्याग्रहाची प्रमुख तत्त्वे

सत्याग्रहाच्या केंद्रस्थानी काही मूलभूत तत्त्वे आहेत.

सत्य : सत्याग्रही व्यक्तीने सत्याचा स्वीकार केला पाहिजे आणि सत्यासाठी कोणत्याही परिस्थितीत प्रयत्न केला पाहिजे.

अहिंसा : संघर्ष करताना हिंसेचा वापर न करणे हे सत्याग्रहाचे महत्त्वाचे तत्त्व आहे. शारीरिक हिंसेबरोबरच मनातील द्वेष आणि सूडभावनाही टाळणे आवश्यक आहे.

आत्मबल : सत्याग्रहीने बाह्य शक्तीपेक्षा आत्मिक आणि नैतिक शक्तीवर विश्वास ठेवला पाहिजे.

स्वेच्छेने दुःख सहन करणे : सत्याग्रही स्वतः कष्ट सहन करण्यास तयार असतो; परंतु तो विरोधकाला इजा करण्याचा प्रयत्न करत नाही.

निर्भयता : अन्यायाविरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी धैर्य आवश्यक आहे. भीतीमुळे अन्याय स्वीकारणे हे गांधीवादी विचारांना मान्य नव्हते.

३. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सत्याग्रह

गांधीजींनी सत्याग्रहाचा प्रयोग प्रथम दक्षिण आफ्रिकेत केला. भारतात परतल्यानंतर त्यांनी या पद्धतीचा वापर भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात केला. चंपारण सत्याग्रह, खेडा सत्याग्रह आणि अहमदाबाद कामगार आंदोलन ही त्याची सुरुवातीची उदाहरणे आहेत. पुढे असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग आंदोलन आणि मिठाचा सत्याग्रह यांमधून सत्याग्रहाला व्यापक राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. या आंदोलनांमध्ये मोठ्या संख्येने सामान्य भारतीय सहभागी झाले. त्यामुळे स्वातंत्र्यलढा हा केवळ काही नेत्यांचा राजकीय संघर्ष न राहता व्यापक जनआंदोलन बनला.

४. सर्वोदयाची संकल्पना

‘सर्वोदय’ म्हणजे सर्वांचा उदय किंवा सर्वांचे कल्याण. गांधीजींच्या सर्वोदयाच्या कल्पनेमध्ये समाजातील कोणताही घटक दुर्लक्षित राहू नये, असा विचार आहे. आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, शोषित, वंचित आणि समाजातील शेवटच्या घटकाच्या कल्याणाला त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. गांधीजींच्या सर्वोदयाचा आधार केवळ आर्थिक विकास नव्हता. व्यक्तीचा नैतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि आध्यात्मिक विकास झाला पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती. त्यामुळे सर्वोदय ही व्यापक सामाजिक परिवर्तनाची संकल्पना आहे.

५. सर्वोदय आणि ‘अंत्योदय’

गांधीजींच्या विचारांमध्ये समाजातील शेवटच्या व्यक्तीचा विचार महत्त्वाचा आहे. कोणतेही धोरण किंवा निर्णय घेताना त्याचा फायदा समाजातील सर्वात दुर्बल व्यक्तीला होणार आहे का, याचा विचार केला पाहिजे, असा गांधीजींचा दृष्टिकोन होता. यालाच पुढे अंत्योदयाची भावना म्हणून व्यापक महत्त्व प्राप्त झाले. सर्वांचा विकास साधायचा असेल तर सर्वात मागे राहिलेल्या व्यक्तीचा विकास प्रथम विचारात घेतला पाहिजे. त्यामुळे सर्वोदयामध्ये सामाजिक न्याय आणि समतेचा मूलभूत विचार अंतर्भूत आहे.

६. सत्याग्रह आणि सर्वोदय यांचा संबंध

सत्याग्रह आणि सर्वोदय या दोन स्वतंत्र संकल्पना नसून त्यांचा परस्परांशी घनिष्ठ संबंध आहे. सत्याग्रह हा समाजातील अन्याय आणि शोषणाविरुद्ध संघर्ष करण्याचा मार्ग आहे, तर सर्वोदय हे त्या संघर्षाचे व्यापक सामाजिक ध्येय आहे. सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अन्यायकारक व्यवस्था बदलण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्या परिवर्तनातून समाजातील सर्व व्यक्तींना न्याय, समान संधी आणि सन्मान मिळावा हे सर्वोदयाचे उद्दिष्ट आहे. म्हणूनच सत्याग्रह हे साधन आणि सर्वोदय हे ध्येय असे म्हणता येते.

७. आर्थिक क्षेत्रातील सर्वोदय

गांधीजींच्या सर्वोदयाच्या विचारात आर्थिक समानतेला महत्त्व आहे. संपत्ती काही मोजक्या लोकांच्या हातात केंद्रित होणे समाजासाठी घातक आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी विश्वस्तत्वाच्या सिद्धांताचा पुरस्कार केला. संपन्न व्यक्तींनी आपल्या संपत्तीचा उपयोग समाजाच्या कल्याणासाठी विश्वस्त म्हणून करावा, अशी त्यांची भूमिका होती. गांधीजींनी ग्रामीण अर्थव्यवस्था, कुटीर उद्योग, स्वदेशी आणि श्रमप्रतिष्ठेवर भर दिला. खेडी स्वयंपूर्ण आणि सक्षम झाली तर आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होईल, असा त्यांचा विश्वास होता.

८. सामाजिक क्षेत्रातील सर्वोदय

सर्वोदयाचा अर्थ सामाजिक समतेशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. गांधीजींनी अस्पृश्यता, जातीय भेदभाव आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध कार्य केले. सर्व व्यक्तींना समान सन्मान आणि मानवी प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे, असा त्यांचा

आग्रह होता. त्यांनी स्वच्छता, ग्रामविकास, शिक्षण, महिला सहभाग, श्रमप्रतिष्ठा आणि सामाजिक ऐक्य यांना महत्त्व दिले. समाजातील विविध घटकांमध्ये बंधुभाव निर्माण करणे हे सर्वोदयाच्या दृष्टीने आवश्यक होते.

९. ग्रामस्वराज्य आणि सर्वोदय

गांधीजींच्या सर्वोदयाच्या कल्पनेमध्ये ग्रामस्वराज्याला विशेष स्थान आहे. भारताचा विकास केवळ मोठ्या शहरांवर आधारित नसून गावांच्या विकासावर आधारित असावा, असे त्यांचे मत होते. गावांनी स्थानिक पातळीवर आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सक्षम असावे. ग्रामसभा, स्थानिक निर्णयप्रक्रिया, सहकार्य, स्वावलंबन आणि लोकसहभाग यांच्या माध्यमातून ग्रामस्वराज्याची निर्मिती होऊ शकते. अशा स्वयंपूर्ण आणि सहकार्यात्मक गावांच्या समूहातून व्यापक सर्वोदय समाजाची निर्मिती होईल, अशी गांधीजींची कल्पना होती.

१०. विनोबा भावे आणि गांधींचा सर्वोदय

गांधीजींच्या निधनानंतर आचार्य विनोबा भावे यांनी त्यांच्या सर्वोदयाच्या विचारांना पुढे नेले. विनोबा भावे यांनी भूदान चळवळ आणि ग्रामदान चळवळीच्या माध्यमातून जमीन, संपत्ती आणि संसाधनांच्या अधिक न्याय्य वाटपाचा प्रयत्न केला. विनोबांच्या कार्यामध्येही अहिंसा, प्रेम, स्वेच्छा, सहकार्य आणि सामाजिक समता यांना महत्त्व होते. त्यामुळे गांधीजींच्या सर्वोदयाच्या विचारांना व्यावहारिक सामाजिक चळवळीचे स्वरूप देण्यात विनोबांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

११. आधुनिक काळातील सत्याग्रह आणि सर्वोदयाचे महत्त्व

आजच्या काळात सामाजिक विषमता, आर्थिक असमानता, पर्यावरणीय समस्या, हिंसा, धार्मिक संघर्ष आणि विविध प्रकारचे अन्याय यांसारख्या समस्या आहेत. अशा परिस्थितीत सत्याग्रह आणि सर्वोदयाच्या विचारांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते. अन्यायाविरुद्ध शांततामय आणि लोकशाही मार्गाने संघर्ष करणे, विरोधकाचा द्वेष न करता संवाद साधणे, दुर्बल घटकांच्या हिताचा विचार करणे आणि विकासाचा लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचविणे ही गांधीवादी विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता आहे.

महात्मा गांधींच्या राजकीय आणि सामाजिक विचारांमध्ये सत्याग्रह आणि सर्वोदय यांचे स्थान मूलभूत आहे. सत्याग्रह हा अन्यायाविरुद्ध नैतिक आणि अहिंसक संघर्षाचा मार्ग आहे, तर सर्वोदय हे सर्वांच्या कल्याणाचे ध्येय आहे. सत्य, अहिंसा, आत्मबल, सामाजिक समता, आर्थिक न्याय, ग्रामस्वराज्य आणि मानवतावादी दृष्टिकोन या मूल्यांवर गांधीजींच्या सर्वोदयाची संकल्पना आधारलेली आहे. गांधीजींच्या मते खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र आणि न्याय्य समाज तोच असतो, ज्यामध्ये सर्वात दुर्बल व्यक्तीलाही सन्मानाने जगण्याची संधी मिळते. म्हणून सत्याग्रह आणि सर्वोदय या संकल्पना भारतीय राजकीय विचारांमध्येच नव्हे, तर आधुनिक लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि मानवकल्याणाच्या संदर्भातही अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरतात.

क) विनोबा : लोकनीती आणि सर्वोदय

भारतीय राजकीय विचारांच्या परंपरेत आचार्य विनोबा भावे यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. महात्मा गांधींच्या विचारांचा सखोल प्रभाव असलेल्या विनोबा भावे यांनी सत्य, अहिंसा, सर्वोदय, स्वावलंबन, ग्रामस्वराज्य आणि सामाजिक समता या मूल्यांना आपल्या कार्यातून व्यावहारिक स्वरूप दिले. गांधीजींच्या राजकारणातील नैतिकता आणि अहिंसक संघर्षाच्या विचारांना पुढे नेत विनोबांनी 'लोकनीती' या संकल्पनेवर भर दिला. त्यांच्या मते सत्ता, पक्षीय स्पर्धा आणि केंद्रीकरणावर आधारित राजकारणापेक्षा लोकसहभाग, आत्मशासन, परस्पर सहकार्य आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित लोकजीवन अधिक महत्त्वाचे आहे.

१. विनोबा भावे यांचा परिचय

आचार्य विनोबा भावे यांचा जन्म ११ सप्टेंबर १८९५ रोजी महाराष्ट्रातील गागोदे येथे झाला. ते गांधीजींचे प्रमुख अनुयायी होते. त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग घेतला तसेच सामाजिक आणि रचनात्मक कार्याला विशेष महत्त्व दिले. गांधीजींच्या निधनानंतर त्यांच्या विचारांना समाजजीवनात पुढे नेण्याचे कार्य विनोबांनी केले. विनोबांचे जीवन साधेपणा, त्याग, आत्मशिक्ष, श्रम आणि समाजसेवा यांवर आधारित होते. त्यांनी सत्ता किंवा राजकीय पदाचा स्वीकार न करता समाजपरिवर्तनासाठी अहिंसक आणि रचनात्मक मार्गाचा अवलंब केला.

२. लोकनीतीची संकल्पना

विनोबा भावे यांच्या राजकीय विचारांमध्ये लोकनीती ही महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. 'राजनीती'मध्ये सत्ता मिळविणे, सत्तेचा वापर करणे, पक्षीय स्पर्धा आणि शासनव्यवस्था यांना महत्त्व दिले जाते; त्याउलट लोकनीतीमध्ये लोकांचे नैतिक स्वशासन, सहभाग, सहकार्य आणि समाजहित यांना प्राधान्य दिले जाते. विनोबांच्या मते लोकशाहीचा खरा अर्थ केवळ निवडणुका घेणे किंवा प्रतिनिधी निवडणे एवढाच नाही. लोकांनी आपल्या जीवनाशी संबंधित निर्णयांमध्ये प्रत्यक्ष सहभागी झाले पाहिजे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीमध्ये जबाबदारीची जाणीव आणि आत्मशासन निर्माण झाले पाहिजे.

३. राजनीती आणि लोकनीतीतील फरक

विनोबांनी राजनीती आणि लोकनीतीमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक स्पष्ट केला. राजनीतीचा केंद्रबिंदू सत्ता आहे, तर लोकनीतीचा केंद्रबिंदू लोकशक्ती आहे. राजनीतीमध्ये पक्षीय स्पर्धा आणि सत्तेचे केंद्रीकरण होण्याची शक्यता असते; लोकनीतीमध्ये विकेंद्रीकरण आणि सहकार्याला महत्त्व दिले जाते. राजनीतीमध्ये शासनसंस्था आणि कायद्यांचा आधार घेतला जातो, तर लोकनीतीमध्ये आत्मशासन, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांना महत्त्व असते. त्यामुळे विनोबांच्या लोकनीतीमध्ये लोकांनी स्वतःवर शासन करण्याची क्षमता विकसित करणे अपेक्षित आहे.

४. आत्मशासन आणि लोकनीती

लोकनीतीच्या विचारांचा आधार आत्मशासन हा आहे. व्यक्तीने स्वतःच्या इच्छा, स्वार्थ आणि वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. केवळ बाह्य कायदे आणि शासनव्यवस्था समाजात शिस्त निर्माण करू शकत नाहीत. व्यक्तीमध्ये नैतिक जाणीव निर्माण झाली तर समाज अधिक शांततामय आणि सहकार्यपूर्ण होऊ शकतो. विनोबांच्या मते खरे स्वराज्य म्हणजे केवळ परकीय सत्तेपासून मुक्तता नव्हे; तर व्यक्ती आणि समाजाने स्वतःच्या जीवनावर जबाबदारीने नियंत्रण ठेवणे होय. या अर्थाने लोकनीती ही स्वराज्याची व्यापक संकल्पना आहे.

५. लोकशाहीविषयी विनोबांचा दृष्टिकोन

विनोबा भावे लोकशाहीचे समर्थक होते; परंतु त्यांनी लोकशाहीचा अर्थ केवळ प्रतिनिधी निवडण्याच्या प्रक्रियेपुरता मर्यादित ठेवला नाही. लोकशाहीमध्ये लोकसहभाग, सहमती, विकेंद्रीकरण आणि सामाजिक जबाबदारी आवश्यक आहेत. विनोबांना संघर्षात्मक आणि पक्षीय राजकारणापेक्षा सर्वसंमतीवर आधारित निर्णयप्रक्रिया अधिक योग्य वाटत होती. समाजातील मतभेद संवादातून आणि परस्पर समजुतीने सोडविले जावेत, असा त्यांचा आग्रह होता.

६. सर्वोदयाची संकल्पना

विनोबांच्या विचारांचे अंतिम ध्येय म्हणजे सर्वोदय. सर्वोदय म्हणजे सर्वांचा उदय आणि सर्वांचे कल्याण. समाजातील कोणताही घटक शोषित, वंचित किंवा उपेक्षित राहू नये, अशी सर्वोदयाची भूमिका आहे. सर्वोदय समाजात आर्थिक विषमता कमी करण्याबरोबरच सामाजिक समता, बंधुभाव, नैतिकता आणि परस्पर सहकार्य निर्माण करणे

आवश्यक आहे. विनोबांच्या मते समाजाचा विकास हा केवळ आर्थिक प्रगतीच्या मोजमापाने न करता मानवी मूल्यांच्या विकासाच्या आधारे केला पाहिजे.

७. भूदान चळवळ आणि सर्वोदय

विनोबा भावे यांच्या सर्वोदय विचारांचे सर्वात प्रभावी उदाहरण म्हणजे भूदान चळवळ. १९५१ मध्ये तेलंगणातील पोचमपल्ली येथे या चळवळीला सुरुवात झाली. भूमिहीन लोकांच्या समस्येवर हिंसक संघर्षाचा मार्ग न स्वीकारता स्वेच्छेने जमीनदान करण्याचे आवाहन विनोबांनी केले. जमीनधारकांनी आपल्या जमिनीतील काही भाग भूमिहीनांना द्यावा, अशी विनोबांची भूमिका होती. या माध्यमातून त्यांनी संपत्तीचे न्याय्य वाटप, सामाजिक समता आणि बंधुभाव निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

८. ग्रामदान आणि ग्रामस्वराज्य

भूदानाच्या पुढे विनोबांनी ग्रामदान या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. ग्रामदानामध्ये संपूर्ण गावाने सामूहिक हिताच्या भावनेने जमीन आणि संसाधनांचा विचार करावा, अशी कल्पना होती. गाव हे केवळ प्रशासनाचे एकक न राहता सामाजिक सहकार्याचे केंद्र बनावे, असा विनोबांचा दृष्टिकोन होता. गावातील निर्णय सामूहिक चर्चेतून घेतले जावेत आणि गावाच्या विकासामध्ये प्रत्येक व्यक्तीचा सहभाग असावा. या विचाराचा ग्रामस्वराज्याशी घनिष्ठ संबंध आहे.

९. लोकनीती आणि भूदान

भूदान चळवळ ही लोकनीतीचे उत्तम उदाहरण मानता येते. शासनाने कायदा करून जमीन जप्त करण्याऐवजी जमीनमालकाच्या अंतःकरणाला आवाहन करून स्वेच्छेने जमीनदान करण्याची प्रेरणा देण्यात आली. यामध्ये राज्यसत्तेपेक्षा लोकशक्ती आणि नैतिक शक्तीवर भर होता. समाजातील संपन्न व्यक्तींनी आपल्या संपत्तीचा उपयोग समाजाच्या कल्याणासाठी करावा, हा विचार लोकनीती आणि सर्वोदयाच्या मूल्यांशी सुसंगत आहे.

१०. अहिंसा आणि लोकनीती

विनोबांच्या लोकनीतीचा आधार अहिंसा आहे. समाजातील समस्या हिंसा किंवा द्वेषाच्या माध्यमातून सोडविण्याऐवजी संवाद, प्रेम, सहकार्य आणि आत्मपरिवर्तनाच्या माध्यमातून सोडविल्या पाहिजेत, असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या मते हिंसक क्रांतीमध्ये एका प्रकारचे शोषण संपवून दुसऱ्या प्रकारच्या सत्तेचे केंद्रीकरण होण्याची शक्यता असते. त्याऐवजी अहिंसक सामाजिक परिवर्तनातून समाजातील व्यक्तींच्या विचारांमध्ये आणि संबंधांमध्ये बदल घडवून आणणे अधिक टिकाऊ ठरते.

११. पक्षविरहित लोकशाही

विनोबा भावे यांनी पक्षविरहित लोकशाही या विचारालाही महत्त्व दिले. पक्षीय राजकारणामध्ये सत्तेसाठी स्पर्धा, गटबाजी आणि मतभेद वाढण्याची शक्यता असते, असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या कल्पनेतील लोकशाहीमध्ये समाजातील लोकांनी पक्षीय हितापेक्षा सार्वजनिक हिताला प्राधान्य दिले पाहिजे. ग्रामस्तरावर सर्वसंमतीने निर्णय घेण्याची पद्धत विकसित झाली तर लोकशाही अधिक सहभागी आणि लोकाभिमुख होऊ शकते, असा त्यांचा विश्वास होता.

१२. संपत्तीविषयी विनोबांचा दृष्टिकोन

विनोबांनी संपत्तीच्या प्रश्नाकडे नैतिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहिले. संपत्तीवर केवळ वैयक्तिक अधिकार न मानता तिचा उपयोग समाजाच्या कल्याणासाठी झाला पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती. भूदान आणि ग्रामदानाच्या माध्यमातून त्यांनी संपत्तीच्या स्वेच्छेने पुनर्वाटपाचा प्रयत्न केला. यात संघर्षाऐवजी सहकार्य आणि मालकीच्या भावनेऐवजी सामाजिक जबाबदारीवर भर होता.

१३. लोकनीती आणि आजचा काळ

आजच्या लोकशाही व्यवस्थेमध्ये निवडणुका, राजकीय पक्ष आणि शासनसंस्था यांना महत्त्व आहे. त्याचबरोबर लोकसहभाग, सामाजिक जबाबदारी, विकेंद्रीकरण, सहमती आणि नैतिक राजकारणाची गरजही मोठी आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था, ग्रामसभा, स्वयंसेवी संस्था आणि सामाजिक चळवळी यांच्या माध्यमातून लोकांनी विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होणे हा विनोबांच्या लोकनीतीच्या विचाराशी संबंधित महत्त्वाचा पैलू आहे.

आचार्य विनोबा भावे यांच्या विचारांमध्ये लोकनीती आणि सर्वोदय या परस्परपूरक संकल्पना आहेत. लोकनीती लोकांच्या नैतिक स्वशासनावर, लोकसहभागावर, विकेंद्रीकरणावर आणि सहकार्यावर आधारित आहे; तर सर्वोदय हे सर्वांच्या कल्याणाचे अंतिम ध्येय आहे. भूदान, ग्रामदान, ग्रामस्वराज्य, पक्षविरहित लोकशाही, अहिंसा आणि सामाजिक समता या माध्यमातून विनोबांनी गांधीवादी विचारांना व्यावहारिक दिशा दिली. त्यांच्या मते समाजपरिवर्तनासाठी केवळ राज्यसत्ता बदलणे पुरेसे नाही; तर व्यक्ती, समाज आणि आर्थिक संबंध यांमध्ये नैतिक परिवर्तन आवश्यक आहे. त्यामुळे विनोबांची लोकनीती ही सत्ताकेंद्रित राजनीतीला पर्याय म्हणून लोकशक्ती, आत्मशासन, सहकार्य आणि सर्वोदयावर आधारित समाजव्यवस्थेची कल्पना मांडते. भारतीय राजकीय विचारांच्या संदर्भात हा विचार आजही लोकशाही अधिक सहभागी, नैतिक आणि लोककल्याणकारी बनविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो.

प्रकरण : २ रे

लोकशाही

अ) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि पेरियार : सामाजिक लोकशाहीसाठी जातिनिर्मूलन

भारतीय लोकशाहीचा विकास हा केवळ राजकीय स्वातंत्र्य आणि निवडणूक प्रक्रियेपुरता मर्यादित नाही. लोकशाहीची खरी यशस्विता समाजातील सर्व व्यक्तींना समान हक्क, समान संधी, प्रतिष्ठा आणि न्याय मिळतो की नाही, यावर अवलंबून असते. भारतीय समाजात दीर्घकाळ जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता आणि भेदभाव यांमुळे समानतेच्या मूल्यांना मोठा अडथळा निर्माण झाला. या पार्श्वभूमीवर राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि पेरियार ई. व्ही. रामासामी यांनी जातिनिर्मूलन आणि सामाजिक समतेसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. शाहू महाराजांनी महाराष्ट्रात सामाजिक न्याय, शिक्षण, आरक्षण आणि वंचित घटकांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न केले; तर पेरियारांनी दक्षिण भारतात स्वाभिमान, विवेकवाद, जातिविरोध आणि सामाजिक समानतेची चळवळ उभी केली. दोघांच्या विचारांमध्ये सामाजिक लोकशाहीचा मूलभूत आग्रह दिसून येतो.

१. सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना

लोकशाही म्हणजे केवळ राजकीय अधिकारांची व्यवस्था नाही. मतदानाचा अधिकार मिळाला, प्रतिनिधी निवडता आले आणि शासनव्यवस्थेत सहभाग मिळाला तरी समाजात जात, धर्म, लिंग किंवा जन्माच्या आधारावर विषमता कायम असेल तर ती लोकशाही अपूर्ण राहते. सामाजिक लोकशाही म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान मानवी प्रतिष्ठा, समान हक्क, समान संधी आणि सामाजिक न्याय मिळणे होय. सामाजिक लोकशाहीच्या केंद्रस्थानी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये आहेत. भारतीय संदर्भात जातिव्यवस्था सामाजिक लोकशाहीसमोरील मोठे आव्हान होती. म्हणून जातिभेद नष्ट करणे ही सामाजिक लोकशाहीच्या निर्मितीची आवश्यक पूर्वअट आहे, असा विचार शाहू महाराज आणि पेरियार यांच्या कार्यातून स्पष्ट होतो.

२. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचा जातिविरोधी दृष्टिकोन

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात सामाजिक समतेसाठी अनेक सुधारणा केल्या. जन्मावर आधारित श्रेष्ठ-कनिष्ठतेला त्यांनी विरोध केला. समाजातील मागास आणि वंचित घटकांना शिक्षण, रोजगार आणि प्रशासनामध्ये संधी मिळाली पाहिजे, असा त्यांचा ठाम आग्रह होता. त्यांच्या मते सामाजिक प्रगतीचा लाभ काही मोजक्या उच्चवर्णीय समूहांपुरता मर्यादित राहता कामा नये. समाजातील बहुसंख्य लोकांना विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेतल्याशिवाय राज्याची खरी प्रगती होऊ शकत नाही.

३. शिक्षणातून सामाजिक परिवर्तन

शाहू महाराजांनी जातिनिर्मूलनासाठी शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व दिले. वंचित आणि मागास समाजातील मुलांना शिक्षण मिळावे यासाठी त्यांनी विविध उपाययोजना केल्या. विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे आणि शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास आणि सामाजिक जाणीव निर्माण होते. त्यामुळे जन्मावर आधारित कनिष्ठतेची भावना कमी होऊन सामाजिक समतेला चालना मिळते. शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणांमध्ये शिक्षण हे परिवर्तनाचे प्रमुख साधन होते.

४. आरक्षण आणि सामाजिक न्याय

शाहू महाराजांचे सामाजिक न्यायाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणजे मागास घटकांसाठी आरक्षणाची व्यवस्था करणे. कोल्हापूर संस्थानातील प्रशासनात मागास वर्गांना प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी त्यांनी

आरक्षणाची धोरणात्मक सुरुवात केली. आरक्षणाचा उद्देश केवळ नोकरी देणे नव्हता; तर ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित राहिलेल्या समाजघटकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे हा होता. त्यामुळे सामाजिक लोकशाहीमध्ये सकारात्मक कृतीचे महत्त्व शाहू महाराजांच्या कार्यातून स्पष्ट होते.

५. अस्पृश्यतेविरुद्ध भूमिका

शाहू महाराजांनी अस्पृश्यतेला आणि सामाजिक भेदभावाला तीव्र विरोध केला. अस्पृश्य समाजाला सार्वजनिक जीवनात समान स्थान मिळावे यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. त्यांच्या दृष्टीने कोणत्याही व्यक्तीची सामाजिक प्रतिष्ठा तिच्या जन्मावर आधारित नसून तिच्या माणूस म्हणून असलेल्या अधिकारांवर आधारित असली पाहिजे. सामाजिक समता ही लोकशाहीची मूलभूत अट आहे, या भूमिकेतून त्यांनी वंचित समाजाच्या उन्नतीसाठी काम केले.

६. पेरियार यांचा जातिविरोधी विचार

ई. व्ही. रामासामी 'पेरियार' हे दक्षिण भारतातील सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी नेते होते. त्यांनी जातिव्यवस्था, सामाजिक विषमता आणि जन्माधारित श्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध केला. त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू स्वाभिमान, विवेकवाद आणि सामाजिक समानता हा होता. पेरियारांच्या मते व्यक्तीची सामाजिक प्रतिष्ठा तिच्या जन्मावर किंवा जातिवर ठरू नये. प्रत्येक व्यक्तीला समान अधिकार आणि सन्मान मिळाला पाहिजे. जातिव्यवस्था टिकून असताना खऱ्या अर्थाने लोकशाही आणि सामाजिक समता निर्माण होऊ शकत नाही, असे त्यांचे मत होते.

७. स्वाभिमान चळवळ

पेरियारांनी १९२५ मध्ये स्वाभिमान चळवळ (Self-Respect Movement) सुरू केली. या चळवळीचा उद्देश समाजातील जन्माधारित विषमता आणि रूढ सामाजिक संरचनांना आव्हान देणे हा होता. स्वाभिमान चळवळीने व्यक्तीला स्वतःच्या मानवी प्रतिष्ठेची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न केला. जातीय श्रेष्ठत्व, सामाजिक भेदभाव आणि अंधश्रद्धांविरुद्ध विवेकवादी विचारांचा प्रसार करण्यात आला.

८. जातिव्यवस्थेविरुद्ध पेरियारांची भूमिका

पेरियारांनी जातिव्यवस्थेच्या मुळावरच प्रश्न उपस्थित केला. त्यांच्या मते जात ही केवळ सामाजिक ओळख नसून सामाजिक विषमता निर्माण करणारी व्यवस्था आहे. त्यामुळे केवळ जातीय भेदभाव कमी करणे पुरेसे नाही; तर जातिव्यवस्थेच्या आधारभूत कल्पनांनाच आव्हान देणे आवश्यक आहे. त्यांनी जन्माधारित श्रेष्ठत्व नाकारून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला आणि समानतेला महत्त्व दिले. सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षण, विवेकवाद आणि सामाजिक जागृती आवश्यक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले.

९. स्त्री-पुरुष समानता

पेरियारांच्या सामाजिक विचारांमध्ये स्त्री-पुरुष समानतेला विशेष स्थान आहे. स्त्रियांना शिक्षण, संपत्ती, विवाह आणि सामाजिक जीवनात समान अधिकार मिळावेत, अशी त्यांची भूमिका होती. बालविवाह, हुंडा आणि स्त्रियांवरील सामाजिक बंधने यांना त्यांनी विरोध केला. स्वाभिमान विवाह या संकल्पनेद्वारे विवाहसंस्थेमध्ये समानता आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आग्रह त्यांनी धरला. जात आणि पितृसत्ताकता या दोन्ही व्यवस्थांचा परस्परसंबंध त्यांनी अधोरेखित केला.

१०. शाहू महाराज आणि पेरियार : साम्यस्थळे

शाहू महाराज आणि पेरियार यांच्या कार्यपद्धती आणि सामाजिक संदर्भ वेगळे असले तरी त्यांच्या विचारांमध्ये अनेक साम्यस्थळे आढळतात. पहिले म्हणजे दोघांनीही जन्माधारित सामाजिक श्रेष्ठत्वाला विरोध केला. दुसरे म्हणजे

शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले. तिसरे म्हणजे वंचित घटकांना समान संधी मिळण्यासाठी सकारात्मक सामाजिक उपायांची गरज मान्य केली. चौथे म्हणजे सामाजिक प्रतिष्ठा आणि मानवी समानतेचा आग्रह धरला. दोघांनीही सामाजिक परिवर्तनाला केवळ वैयक्तिक सुधारणा न मानता व्यापक सामाजिक चळवळीचे स्वरूप दिले.

११. सामाजिक लोकशाहीच्या निर्मितीतील योगदान

शाहू महाराज आणि पेरियार यांच्या विचारांमुळे लोकशाहीचा सामाजिक पाया मजबूत करण्यास मदत झाली. राजकीय अधिकारांसोबत सामाजिक आणि आर्थिक समानतेचा विचार पुढे आला. शाहू महाराजांनी शासनाच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाच्या उपाययोजना राबवल्या, तर पेरियारांनी जनजागृती आणि सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून जातिविरोधी विचार समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे सामाजिक लोकशाही म्हणजे केवळ संविधानिक समानता नसून प्रत्यक्ष सामाजिक जीवनात समानता निर्माण करणे होय, हा विचार दृढ झाला.

१२. समकालीन संदर्भ

आज भारतीय संविधानाने समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाची मूल्ये स्वीकारली आहेत. अस्पृश्यता कायद्याने रद्द केली असली तरी जातीय भेदभावाच्या काही स्वरूपांचे अस्तित्व सामाजिक जीवनात आढळते. अशा परिस्थितीत शाहू महाराज आणि पेरियार यांच्या जातिविरोधी विचारांचे महत्त्व कायम आहे. शिक्षण, सामाजिक न्याय, समान संधी, प्रतिनिधित्व, स्त्री-पुरुष समानता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन या माध्यमातून सामाजिक लोकशाही अधिक मजबूत करता येते.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि पेरियार यांनी भारतीय समाजातील जातीय विषमतेविरुद्ध संघर्ष करून सामाजिक लोकशाहीच्या निर्मितीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. शाहू महाराजांनी शिक्षण, आरक्षण, सामाजिक न्याय आणि वंचित घटकांचे सक्षमीकरण यांवर भर दिला, तर पेरियारांनी स्वाभिमान, विवेकवाद, जातिनिर्मूलन आणि स्त्री-पुरुष समानता यांचा पुरस्कार केला. दोघांच्या विचारांचा समान धागा म्हणजे मानवी प्रतिष्ठा आणि सामाजिक समता. जातिव्यवस्थेचा प्रभाव कमी करून प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी आणि सन्मान मिळाल्याशिवाय लोकशाही खऱ्या अर्थाने लोकांची लोकशाही होऊ शकत नाही. म्हणूनच शाहू महाराज आणि पेरियार यांचे जातिनिर्मूलनाचे विचार भारतीय सामाजिक लोकशाहीच्या निर्मितीच्या दृष्टीने आजही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत.

ब) डॉ. बी. आर. आंबेडकर : सामाजिक लोकशाही

भारतीय लोकशाहीच्या विकासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ते केवळ भारतीय संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून नव्हे, तर सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचे प्रभावी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता यांचा त्यांनी मूलभूत पातळीवर विरोध केला. त्यांच्या मते राजकीय लोकशाही टिकवायची असेल तर तिचा आधार सामाजिक लोकशाही असणे आवश्यक आहे. आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या विचारात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही तीन मूलभूत मूल्ये परस्परांशी जोडलेली आहेत. या मूल्यांचा समाजजीवनात प्रत्यक्ष स्वीकार झाल्याशिवाय संविधानिक लोकशाही यशस्वी होऊ शकत नाही.

१. सामाजिक लोकशाहीची संकल्पना

सामाजिक लोकशाही म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान मानवी प्रतिष्ठा, समान हक्क आणि समान संधी मिळणारी व्यवस्था होय. केवळ मतदानाचा अधिकार किंवा प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार मिळणे म्हणजे पूर्ण

लोकशाही नव्हे. समाजातील व्यक्तींमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कायम असेल तर राजकीय समानतेचा प्रभाव मर्यादित राहतो. आंबेडकरांच्या मते लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून सामाजिक जीवन जगण्याची पद्धत आहे. व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये समानता, परस्पर आदर आणि बंधुभाव निर्माण झाल्यासच लोकशाही समाज मजबूत होतो.

२. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता

आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीचा मूलभूत आधार म्हणजे स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता. ही तीन मूल्ये एकमेकांपासून स्वतंत्र नसून परस्परपूरक आहेत. स्वातंत्र्य म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला विचार, अभिव्यक्ती, आचार आणि जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत योग्य स्वातंत्र्य मिळणे. समता म्हणजे व्यक्तीच्या जन्मावर, जातिवर किंवा सामाजिक स्थितीवर आधारित श्रेष्ठ-कनिष्ठता नाकारणे आणि सर्वांना समान संधी देणे. बंधुता म्हणजे समाजातील सर्व व्यक्तींमध्ये परस्पर आदर, सहकार्य आणि आपलेपणाची भावना निर्माण होणे. आंबेडकरांच्या मते या तिन्ही मूल्यांपैकी एकाचा अभाव राहिला तर लोकशाही अपूर्ण राहते.

३. जातिव्यवस्थेचा विरोध

आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या विचाराचा सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे जातिनिर्मूलन. त्यांच्या मते जातिव्यवस्था ही भारतीय समाजातील सामाजिक विषमतेचे प्रमुख कारण आहे. जातिव्यवस्थेमुळे व्यक्तीची सामाजिक स्थिती तिच्या कर्तृत्वावर नव्हे, तर जन्मावर निश्चित होते. जातिव्यवस्था समाजाला विविध स्तरांमध्ये विभागते आणि व्यक्तीच्या समान मानवी प्रतिष्ठेला बाधा आणते. त्यामुळे जातिव्यवस्था कायम असताना सामाजिक लोकशाहीची निर्मिती शक्य नाही, असे आंबेडकरांचे मत होते. त्यांनी जातिभेदाच्या विरोधात संघर्ष करताना शिक्षण, संघटन आणि संघर्ष या मार्गांचा पुरस्कार केला. वंचित समाजाने आपल्या अधिकारांसाठी जागरूक आणि संघटित झाले पाहिजे, असा त्यांचा संदेश होता.

४. अस्पृश्यतेविरुद्ध संघर्ष

अस्पृश्यता ही मानवी प्रतिष्ठेला विरोध करणारी सामाजिक प्रथा आहे, असे आंबेडकरांचे मत होते. अस्पृश्य समाजाला सार्वजनिक विहिरी, मंदिरे, शाळा आणि इतर सामाजिक सुविधांपासून दूर ठेवणे हा मूलभूत मानवी अधिकारांचा भंग होता. महाड चवदार तळे सत्याग्रह आणि मंदिरप्रवेश चळवळीच्या माध्यमातून आंबेडकरांनी सार्वजनिक संसाधनांवर समान हक्काचा प्रश्न उपस्थित केला. त्यांचा संघर्ष केवळ एखाद्या सुविधेच्या वापरापुरता मर्यादित नव्हता; तो समान मानवी प्रतिष्ठेच्या अधिकारासाठीचा संघर्ष होता.

५. सामाजिक न्याय

आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीमध्ये सामाजिक न्यायाला मध्यवर्ती स्थान आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित समाजघटकांना समान संधी मिळण्यासाठी विशेष उपाययोजना करणे आवश्यक आहे, असे त्यांचे मत होते. समानतेचा अर्थ सर्वांना एकसारखे वागवणे एवढाच नसून ज्यांना ऐतिहासिकदृष्ट्या अन्याय सहन करावा लागला आहे त्यांना पुढे येण्यासाठी आवश्यक संधी उपलब्ध करून देणे हा देखील सामाजिक न्यायाचा भाग आहे. याच विचारातून शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये वंचित घटकांच्या सहभागाचा प्रश्न त्यांनी मांडला.

६. संविधान आणि सामाजिक लोकशाही

भारतीय संविधानाच्या निर्मितीमध्ये आंबेडकरांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. संविधानाने नागरिकांना समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि मूलभूत अधिकारांची हमी दिली. अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी संविधानात स्पष्ट तरतूद करण्यात आली. संविधानातील कायद्यासमोर समानता, भेदभावविरोधी तत्त्वे आणि सामाजिक न्यायाशी संबंधित तरतुदी या

सामाजिक लोकशाहीच्या दिशेने महत्वाची पावले आहेत. आंबेडकरांच्या दृष्टीने संविधान हे केवळ शासन चालविण्याचे दस्तऐवज नव्हते; ते सामाजिक परिवर्तनाचे साधनही होते.

७. राजकीय लोकशाही आणि सामाजिक लोकशाही

आंबेडकरांनी राजकीय लोकशाही आणि सामाजिक लोकशाही यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला. राजकीय लोकशाहीमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला एक मत आणि प्रत्येक मताला समान मूल्य असते. परंतु सामाजिक जीवनात व्यक्ती-व्यक्तींमध्ये जन्माच्या आधारावर श्रेष्ठ-कनिष्ठता असेल तर राजकीय समानता आणि सामाजिक विषमता यांच्यात विरोधाभास निर्माण होतो. त्यामुळे राजकीय लोकशाही टिकवण्यासाठी सामाजिक लोकशाहीची गरज आहे. लोकशाहीचे मूल्य केवळ संसद, निवडणुका आणि शासनसंस्थांमध्ये नसून दैनंदिन सामाजिक संबंधांमध्येही प्रतिबिंबित झाले पाहिजे.

८. आर्थिक लोकशाही

आंबेडकरांच्या विचारांमध्ये सामाजिक लोकशाहीसोबत आर्थिक लोकशाहीचेही महत्त्व आहे. अत्यंत मोठी आर्थिक विषमता लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी अडथळा ठरू शकते. व्यक्तीला सन्मानाने जीवन जगण्यासाठी रोजगार, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक संधी आवश्यक आहेत. आर्थिक संसाधनांवरील अत्यधिक असमानता कमी करून व्यापक समाजकल्याण साधणे आवश्यक आहे, असा त्यांच्या विचारांचा व्यापक आशय आहे.

९. शिक्षणाचे महत्त्व

आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व दिले. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मविश्वास, विवेक आणि अधिकारांची जाणीव निर्माण होते. शिक्षण हे सामाजिक गुलामगिरीविरुद्ध संघर्षाचे प्रभावी साधन आहे. वंचित समाजाने शिक्षण घेऊन आपल्या अधिकारांची जाणीव करून घ्यावी आणि सामाजिक परिवर्तनात सक्रिय भूमिका बजावावी, असा त्यांचा आग्रह होता. त्यामुळे सामाजिक लोकशाहीच्या निर्मितीमध्ये शिक्षणाला परिवर्तनकारी शक्तीचे स्थान आहे.

१०. स्त्री-पुरुष समानता

आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीच्या विचारात स्त्री-पुरुष समानतेलाही महत्त्व आहे. स्त्रियांना समान अधिकार, संपत्तीतील हक्क, शिक्षण आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. कायदे आणि सामाजिक सुधारणा यांद्वारे स्त्रियांच्या अधिकारांचे संरक्षण झाले पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून स्त्रियांना अधिक न्याय्य वैयक्तिक कायदेशीर अधिकार मिळावेत, यासाठी त्यांनी महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले.

११. बंधुता आणि राष्ट्रीय एकात्मता

आंबेडकरांच्या मते केवळ कायद्याने समाजात बंधुता निर्माण होत नाही. समाजातील व्यक्तींमध्ये परस्पर आदर आणि समानतेची भावना निर्माण होणे आवश्यक आहे. जात, धर्म, भाषा किंवा प्रदेश यांच्या आधारावर व्यक्तींमध्ये भेदभाव न करता सर्व नागरिकांना समान राष्ट्रसमुदायाचा भाग मानणे ही राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज आहे. म्हणून बंधुता हे सामाजिक लोकशाहीचे अत्यंत महत्वाचे मूल्य आहे.

१२. लोकशाहीची सामाजिक पायाभरणी

आंबेडकरांनी लोकशाही टिकविण्यासाठी संविधानिक पद्धतींचा स्वीकार करण्यावर भर दिला. हिंसक किंवा असंवैधानिक मार्गाऐवजी कायदा, संविधान आणि लोकशाही संस्थांच्या माध्यमातून परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक आहे. लोकशाहीतील मतभेद हे स्वाभाविक आहेत; परंतु ते संवाद, चर्चा आणि संविधानिक मार्गाने सोडविले पाहिजेत. नागरिकांनी आपल्या अधिकारांसोबत कर्तव्यांचीही जाणीव ठेवली पाहिजे.

१३. आधुनिक भारतातील आंबेडकरांच्या सामाजिक लोकशाहीचे महत्त्व

आज भारतात संविधानिक लोकशाहीची व्यवस्था आहे. तरीही जातीय भेदभाव, सामाजिक विषमता, आर्थिक असमानता आणि संधीतील तफावत यांसारखी आव्हाने अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे आंबेडकरांचा सामाजिक लोकशाहीचा विचार आजही महत्त्वाचा आहे. समान शिक्षणाच्या संधी, सामाजिक न्याय, भेदभावविरोधी मूल्ये, स्त्री-पुरुष समानता, वंचित घटकांचे प्रतिनिधित्व आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर यांमधून सामाजिक लोकशाही अधिक मजबूत करता येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक लोकशाही ही भारतीय समाजाच्या मूलभूत परिवर्तनाची व्यापक संकल्पना आहे. त्यांच्या मते राजकीय लोकशाहीला सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचा आधार मिळणे आवश्यक आहे. जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमता नष्ट करून प्रत्येक व्यक्तीला समान प्रतिष्ठा आणि समान संधी मिळाल्याशिवाय लोकशाही पूर्ण होऊ शकत नाही. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही सामाजिक लोकशाहीची मूलभूत मूल्ये आहेत. संविधान, सामाजिक न्याय, शिक्षण, प्रतिनिधित्व आणि कायद्याचे राज्य यांच्या माध्यमातून या मूल्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच डॉ. आंबेडकरांचा सामाजिक लोकशाहीचा विचार हा केवळ त्यांच्या काळातील सामाजिक प्रश्नांना दिलेला प्रतिसाद नसून समताधिष्ठित, न्याय्य आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित लोकशाही समाजाच्या निर्मितीचा व्यापक मार्गदर्शक विचार आहे.

क) एम. एन. रॉय : नव-मानवतावाद आणि आमूलाग्र लोकशाही

भारतीय राजकीय विचारांच्या आधुनिक परंपरेमध्ये मानवेन्द्रनाथ रॉय (एम. एन. रॉय) यांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांनी भारतीय राजकारण, समाजवाद, साम्यवाद, लोकशाही आणि मानवतावाद यांचा चिकित्सक अभ्यास केला. त्यांच्या राजकीय विचारांचा विकास विविध टप्प्यांतून झाला. सुरुवातीला ते क्रांतिकारी राष्ट्रवादी होते; पुढे मार्क्सवाद आणि साम्यवादाकडे वळले; परंतु नंतर त्यांनी मार्क्सवादाच्या काही मर्यादांवर टीका करून नव-मानवतावाद (New Humanism) आणि आमूलाग्र लोकशाही (Radical Democracy) या विचारांची मांडणी केली.

रॉय यांच्या मते व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, विवेक, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि नैतिकता यांना केंद्रस्थानी ठेवून लोकशाहीची पुनर्रचना करणे आवश्यक आहे. त्यांची आमूलाग्र लोकशाही ही केवळ निवडणूक आणि प्रतिनिधित्वावर आधारित नसून सक्रिय नागरिकसहभाग, विकेंद्रीकरण आणि व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारित लोकशाही आहे.

१. एम. एन. रॉय यांची विचारप्रक्रिया

एम. एन. रॉय यांचा जन्म नरेंद्रनाथ भट्टाचार्य या नावाने २१ मार्च १८८७ रोजी बंगालमध्ये झाला. भारतीय स्वातंत्र्याच्या क्रांतिकारी चळवळीशी त्यांचा प्रारंभी संबंध होता. पुढे त्यांनी आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळीत सहभाग घेतला आणि मेक्सिकोमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाच्या स्थापनेत भूमिका बजावली. नंतर सोव्हिएत साम्यवादाच्या अनुभवांचा आणि मार्क्सवादी विचारांचा चिकित्सक अभ्यास केल्यानंतर रॉय यांचा मार्क्सवादाबद्दलचा दृष्टिकोन बदलला. व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर सामूहिक किंवा पक्षीय नियंत्रण वाढण्याची शक्यता त्यांना जाणवली. त्यामुळे त्यांनी पुढे नव-मानवतावाद आणि आमूलाग्र लोकशाही यांची मांडणी केली.

२. नव-मानवतावादाची संकल्पना

रॉय यांच्या राजकीय विचारांचा अंतिम टप्पा नव-मानवतावादाशी संबंधित आहे. नव-मानवतावादात मानव हा विचाराचा केंद्रबिंदू आहे. व्यक्तीच्या विवेकशक्तीवर, वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर आणि नैतिक स्वातंत्र्यावर रॉय यांनी भर दिला.

त्यांच्या मते मानवाचे जीवन कोणत्याही धार्मिक, दैवी किंवा अंधश्रद्धाधारित नियंत्रणाखाली असण्याऐवजी विवेक आणि वैज्ञानिक ज्ञानावर आधारित असावे. मनुष्य स्वतःच्या बुद्धीचा वापर करून आपल्या सामाजिक आणि राजकीय जीवनाची रचना करू शकतो.

३. व्यक्तिस्वातंत्र्याला महत्त्व

रॉय यांच्या नव-मानवतावादात व्यक्तिस्वातंत्र्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. समाज, राज्य किंवा राजकीय पक्ष यांच्या नावाखाली व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर अनावश्यक मर्यादा घालणे त्यांना मान्य नव्हते. व्यक्ती ही केवळ राज्य किंवा समाजाचे साधन नसून स्वतःमध्ये एक स्वतंत्र मूल्य आहे. त्यामुळे विचारस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य, विवेकस्वातंत्र्य आणि स्वतंत्र निर्णयक्षमता यांचे संरक्षण झाले पाहिजे.

४. विवेकवाद आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन

नव-मानवतावादाचा महत्त्वाचा आधार म्हणजे विवेकवाद. मानवी समस्यांचे निराकरण अंधश्रद्धा, परंपरा किंवा दैवी हस्तक्षेपाच्या आधारे न करता तर्क, अनुभव आणि वैज्ञानिक ज्ञानाच्या आधारे केले पाहिजे, असे रॉय मानत होते. वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे व्यक्तीला स्वतंत्रपणे विचार करण्याची क्षमता प्राप्त होते. समाजातील रूढी, अंधश्रद्धा आणि अविवेकी प्रथा यांचे चिकित्सक परीक्षण करता येते. त्यामुळे वैज्ञानिक विचार हा सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनासाठी महत्त्वाचा घटक आहे.

५. नैतिकतेचे महत्त्व

रॉय यांनी मानवी स्वातंत्र्यासोबत नैतिकतेलाही महत्त्व दिले. केवळ आर्थिक हित किंवा राजकीय सत्ता यांवर समाजव्यवस्था आधारित असू नये. व्यक्तीने विवेकाच्या आधारे नैतिक निर्णय घेणे आवश्यक आहे. त्यांच्या मते नैतिकता बाह्य धार्मिक आदेशांवर अवलंबून न राहता मानवी कल्याण आणि विवेकाच्या आधारावर विकसित होऊ शकते. त्यामुळे नव-मानवतावादात स्वतंत्र व्यक्ती आणि विवेकाधिष्ठित नैतिकता यांचा समन्वय दिसून येतो.

६. आमूलाग्र लोकशाहीची संकल्पना

रॉय यांनी मांडलेली आमूलाग्र लोकशाही ही त्यांच्या राजकीय विचारांची महत्त्वाची संकल्पना आहे. ‘आमूलाग्र’ म्हणजे मुळाशी जाणारी. त्यामुळे आमूलाग्र लोकशाही म्हणजे लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांना समाजाच्या तळागाळापर्यंत नेणारी व्यवस्था होय. रॉय यांच्या मते लोकशाही केवळ पाच वर्षांनी मतदान करण्यापुरती मर्यादित राहू नये. नागरिकांनी सातत्याने राजकीय आणि सामाजिक प्रक्रियेत सहभागी झाले पाहिजे. लोकशाही ही सक्रिय नागरिकत्वावर आधारित असावी.

७. प्रतिनिधी लोकशाहीवरील टीका

रॉय यांनी पारंपरिक प्रतिनिधी लोकशाहीच्या काही मर्यादा दाखवून दिल्या. निवडणुकीच्या वेळी नागरिक मतदान करतात; परंतु त्यानंतर राजकीय निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग कमी होतो. राजकीय पक्ष आणि सत्ताधारी नेतृत्व निर्णयप्रक्रियेवर अधिक नियंत्रण ठेवतात. रॉय यांच्या मते अशा व्यवस्थेमध्ये नागरिक निष्क्रिय मतदार बनण्याची शक्यता असते. म्हणून लोकशाहीला अधिक सहभागी आणि विकेंद्रित स्वरूप देणे आवश्यक आहे.

८. पक्षविरहित लोकशाही

आमूलाग्र लोकशाहीच्या संदर्भात रॉय यांनी राजकीय पक्षांच्या भूमिकेवरही प्रश्न उपस्थित केले. पक्षीय राजकारणात सत्तेसाठी स्पर्धा, गटबाजी आणि पक्षहिताला सार्वजनिक हितापेक्षा प्राधान्य मिळण्याची शक्यता असते.

त्यामुळे रॉय यांनी पक्षविरहित किंवा पक्षकेंद्री राजकारणापेक्षा स्वतंत्र नागरिकांच्या सहभागावर आधारित लोकशाहीची कल्पना मांडली. नागरिकांनी स्थानिक पातळीवरील राजकीय संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला पाहिजे.

९. विकेंद्रीकरण

आमूलाग्र लोकशाहीमध्ये सत्तेचे विकेंद्रीकरण हा महत्त्वाचा घटक आहे. सर्व राजकीय सत्ता केंद्र किंवा काही मोजक्या नेत्यांच्या हातात केंद्रित न राहता ती स्थानिक संस्थांपर्यंत पोहोचली पाहिजे. स्थानिक पातळीवरील नागरिकांना त्यांच्या परिसराशी संबंधित प्रश्नांवर निर्णय घेण्याची संधी मिळाली पाहिजे. यामुळे लोकांना प्रत्यक्ष लोकशाहीचा अनुभव मिळतो आणि राजकीय जबाबदारीची जाणीव वाढते.

१०. लोकसमित्यांची भूमिका

रॉय यांच्या आमूलाग्र लोकशाहीच्या आराखड्यात लोकसमित्यांना महत्त्व आहे. स्थानिक पातळीवर नागरिकांच्या समित्या निर्माण करून त्या माध्यमातून सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांवर चर्चा व निर्णय घेण्याची कल्पना त्यांनी मांडली. या समित्यांमुळे लोकांचा राजकीय सहभाग वाढतो. नागरिक केवळ मतदार न राहता निर्णयप्रक्रियेचे सक्रिय सहभागी बनतात. अशा प्रकारे लोकशाही तळागाळापासून विकसित होऊ शकते.

११. आर्थिक लोकशाही

रॉय यांच्या मते राजकीय लोकशाहीसोबत आर्थिक लोकशाहीही आवश्यक आहे. अत्यधिक आर्थिक विषमता असेल तर राजकीय स्वातंत्र्याचा लाभ सर्वांना समान प्रमाणात मिळू शकत नाही. आर्थिक संसाधनांचे न्याय्य वितरण, उत्पादनव्यवस्थेतील लोकांचा सहभाग आणि आर्थिक संधींची समानता यांना महत्त्व दिले पाहिजे. मात्र रॉय यांचा दृष्टिकोन पारंपरिक साम्यवादापेक्षा वेगळा होता. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि विकेंद्रीकरणाला आर्थिक नियोजनाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

१२. शिक्षण आणि नागरिकत्व

आमूलाग्र लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी सुशिक्षित आणि जागरूक नागरिक आवश्यक आहेत. त्यामुळे रॉय यांनी शिक्षणाला विशेष महत्त्व दिले. शिक्षण हे केवळ रोजगार मिळविण्याचे साधन नसून विवेक, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी निर्माण करणारे माध्यम असावे. जागरूक नागरिकच लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेऊ शकतो.

१३. नव-मानवतावाद आणि आमूलाग्र लोकशाही यांचा संबंध

नव-मानवतावाद आणि आमूलाग्र लोकशाही या रॉय यांच्या विचारांच्या दोन परस्परपूरक बाजू आहेत. नव-मानवतावाद व्यक्तीला केंद्रस्थानी ठेवतो, तर आमूलाग्र लोकशाही व्यक्तीच्या राजकीय स्वातंत्र्याला आणि सहभागाला संस्थात्मक रूप देते. विवेकशील, स्वतंत्र आणि नैतिक व्यक्ती हा नव-मानवतावादाचा आदर्श आहे. अशा व्यक्तींच्या सक्रिय सहभागातून निर्माण होणारी विकेंद्रित आणि लोकसहभागी व्यवस्था म्हणजे आमूलाग्र लोकशाही.

१४. भारतीय लोकशाहीच्या संदर्भातील महत्त्व

भारतीय लोकशाहीमध्ये निवडणुका, राजकीय पक्ष आणि प्रतिनिधी संस्था महत्त्वाच्या आहेत. त्याचबरोबर नागरिकांचा सततचा सहभाग, स्थानिक स्वराज्य, राजकीय शिक्षण आणि विकेंद्रीकरण यांनाही महत्त्व आहे. या संदर्भात रॉय यांचा विचार लोकशाहीला अधिक सहभागी, विवेकाधिष्ठित आणि नागरिककेंद्री बनविण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो. लोकशाहीमध्ये नागरिकांनी केवळ मतदान न करता सार्वजनिक प्रश्नांवर चर्चा करणे, निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होणे आणि शासनाला उत्तरदायी ठेवणे आवश्यक आहे.

एम. एन. रॉय यांच्या नव-मानवतावादाचा केंद्रबिंदू स्वतंत्र, विवेकशील आणि नैतिक मानव हा आहे. त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकवाद आणि मानवी मूल्यांना सर्वोच्च महत्त्व दिले. त्याचबरोबर आमूलाग्र लोकशाहीच्या माध्यमातून लोकशाहीला केवळ निवडणूक आणि प्रतिनिधित्वापुरते मर्यादित न ठेवता तळागाळातील सक्रिय लोकसहभागाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या मते लोकशाहीची खरी ताकद राज्यसत्तेत नसून जागरूक आणि स्वतंत्र नागरिकांमध्ये असते. विकेंद्रीकरण, लोकसमित्या, नागरिकांचा सक्रिय सहभाग, राजकीय शिक्षण आणि आर्थिक न्याय यांच्या आधारे लोकशाही अधिक प्रभावी होऊ शकते. म्हणूनच नव मानवतावाद हा रॉय यांच्या विचारांचा मानवी आणि नैतिक पाया, तर आमूलाग्र लोकशाही हा त्याचा राजकीय व संस्थात्मक विस्तार आहे. आधुनिक लोकशाहीतील व्यक्तिस्वातंत्र्य, नागरिकसहभाग आणि विकेंद्रीकरणाच्या चर्चेत एम. एन. रॉय यांच्या विचारांना विशेष महत्त्व प्राप्त होते.

प्रकरण : ३ रे

समाजवाद

अ) जवाहरलाल नेहरू : लोकशाही समाजवाद

भारतीय राजकीय विचारांच्या आधुनिक परंपरेमध्ये पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रमुख नेते, स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान आणि आधुनिक भारताच्या राष्ट्रनिर्मितीचे शिल्पकार म्हणून नेहरू यांचे योगदान उल्लेखनीय आहे. नेहरूंच्या राजकीय विचारांवर लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि राष्ट्रीय एकात्मता या मूल्यांचा प्रभाव होता. त्यांनी समाजवादाचा स्वीकार केला; परंतु तो हिंसक क्रांती किंवा एकपक्षीय हुकूमशाहीच्या माध्यमातून नव्हे, तर लोकशाही आणि संविधानिक मार्गाने भारतात आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे त्यांच्या विचारांना लोकशाही समाजवाद असे संबोधले जाते.

१. लोकशाही समाजवादाची संकल्पना

लोकशाही समाजवाद म्हणजे लोकशाही मूल्ये आणि समाजवादी आर्थिक-सामाजिक ध्येय यांचा समन्वय होय. या विचारात राजकीय स्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि लोकशाही संस्था यांचे संरक्षण करताना आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. नेहरूंच्या मते भारतासारख्या विविधता असलेल्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन हे लोकशाहीच्या माध्यमातूनच घडवून आणणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांनी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला आणि त्याचबरोबर नियोजन, सार्वजनिक क्षेत्र, आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय यांना महत्त्व दिले.

२. नेहरूंवर समाजवादी विचारांचा प्रभाव

नेहरूंच्या समाजवादी विचारांवर पाश्चात्य समाजवादी विचार, मार्क्सवादी साहित्य आणि युरोपमधील औद्योगिक व सामाजिक परिवर्तनाचा प्रभाव होता. १९२७ मध्ये सोव्हिएत संघाला दिलेल्या भेटीमुळे त्यांना नियोजन आणि समाजवादी आर्थिक व्यवस्थेच्या काही पैलूंचा जवळून परिचय झाला. मात्र नेहरूंनी सोव्हिएत पद्धतीचा पूर्ण स्वीकार केला नाही. राजकीय स्वातंत्र्य, बहुपक्षीय लोकशाही आणि संसदीय व्यवस्था यांना त्यांनी महत्त्व दिले. त्यामुळे त्यांच्या समाजवादात लोकशाही आणि समाजवादी आर्थिक नियोजनाचा समन्वय दिसून येतो.

३. लोकशाहीवरील विश्वास

नेहरू हे संसदीय लोकशाहीचे ठाम समर्थक होते. स्वतंत्र भारतात सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, निवडणुका, संसद, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि संविधानिक शासन यांना त्यांनी महत्त्व दिले. त्यांच्या मते लोकशाही म्हणजे केवळ निवडणुका नव्हे, तर मतभिन्नतेचा आदर, चर्चेची संस्कृती, सहिष्णुता आणि कायद्याचे राज्य होय. विरोधी मतांना स्थान देऊन लोकशाही प्रक्रियेतून निर्णय घेणे आवश्यक आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता.

४. आर्थिक विषमतेविरुद्ध भूमिका

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचा प्रमुख उद्देश आर्थिक विषमता कमी करणे हा होता. भारतातील मोठ्या लोकसंख्येला गरिबी, बेरोजगारी आणि अल्प उत्पन्नाच्या समस्यांना सामोरे जावे लागत होते. त्यामुळे आर्थिक विकासाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना मिळावा, अशी नेहरूंची भूमिका होती. त्यांच्या मते आर्थिक संसाधने काही मोजक्या व्यक्तींच्या हातात केंद्रित झाल्यास राजकीय लोकशाहीही कमकुवत होऊ शकते. त्यामुळे आर्थिक नियोजन आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासाद्वारे सामाजिक न्याय साधण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

५. नियोजनाची भूमिका

नेहरूंच्या आर्थिक विचारांमध्ये नियोजनाला महत्वाचे स्थान होते. स्वतंत्र भारताच्या आर्थिक विकासासाठी नियोजनबद्ध विकास आवश्यक आहे, असे त्यांचे मत होते. १९५० मध्ये नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. त्यानंतर पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून कृषी, उद्योग, ऊर्जा, वाहतूक, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देण्यात आली. नियोजनाचा उद्देश केवळ आर्थिक वाढ नव्हता; तर उपलब्ध संसाधनांचा सामाजिक गरजा लक्षात घेऊन उपयोग करणे आणि आर्थिक विषमता कमी करणे हा देखील होता.

६. सार्वजनिक क्षेत्र आणि मिश्र अर्थव्यवस्था

नेहरूंनी भारतासाठी मिश्र अर्थव्यवस्थेचा मार्ग स्वीकारला. अर्थव्यवस्थेतील काही महत्वाचे आणि धोरणात्मक उद्योग सार्वजनिक क्षेत्राच्या नियंत्रणाखाली असावेत, तर खाजगी क्षेत्रालाही योग्य भूमिका असावी, अशी त्यांची भूमिका होती. लोखंड-पोलाद, ऊर्जा, खाणकाम, भारी उद्योग आणि पायाभूत सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार करण्यात आला. यामागे मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण करणे आणि राष्ट्रीय विकासाला चालना देणे हा उद्देश होता.

७. औद्योगिकीकरण आणि आधुनिक भारत

नेहरूंच्या मते भारताच्या आर्थिक विकासासाठी आधुनिक औद्योगिकीकरण आवश्यक होते. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेतून आधुनिक औद्योगिक अर्थव्यवस्थेकडे जाणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी मानले. भिलाई, दुर्गापूर आणि रौरकेला यांसारख्या मोठ्या पोलाद प्रकल्पांपासून विविध धरणे, ऊर्जा प्रकल्प आणि वैज्ञानिक संस्थांपर्यंत अनेक विकासकामांना त्यांच्या काळात चालना मिळाली. नेहरूंनी मोठ्या धरणांना आणि औद्योगिक प्रकल्पांना आधुनिक भारताच्या विकासाची प्रतीके मानले. त्यांचा भर वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञानाधारित राष्ट्रनिर्मितीवर होता.

८. कृषी विकास आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था

औद्योगिकीकरणासोबत कृषी क्षेत्राचाही विकास आवश्यक आहे, हे नेहरूंना मान्य होते. भारताची मोठी लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असल्यामुळे शेतीचा विकास हा राष्ट्रीय विकासाचा महत्वाचा घटक होता. सिंचन प्रकल्प, धरणे, कृषी संशोधन, सहकारी संस्था आणि ग्रामीण विकासाच्या योजनांद्वारे कृषी क्षेत्राच्या विकासाचा प्रयत्न करण्यात आला. ग्रामीण भागातील गरिबी कमी करून शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारण्याला महत्त्व देण्यात आले.

९. सामाजिक न्याय आणि कल्याणकारी राज्य

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादामध्ये कल्याणकारी राज्याची संकल्पना महत्वाची होती. राज्याने केवळ कायदा-सुव्यवस्था राखण्यापुरते मर्यादित न राहता नागरिकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी सक्रिय भूमिका बजावली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा आणि सार्वजनिक सुविधा यांचा विस्तार करून समाजातील दुर्बल घटकांचे जीवनमान सुधारण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

१०. वैज्ञानिक दृष्टिकोन

नेहरूंच्या विचारांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला विशेष स्थान होते. अंधश्रद्धा आणि रूढीपेक्षा तर्क, विज्ञान आणि संशोधन यांच्या आधारे राष्ट्राचा विकास झाला पाहिजे, असा त्यांचा विश्वास होता. त्यांच्या काळात भारतीय तंत्रज्ञान संस्था, वैज्ञानिक संशोधन संस्था, अणुऊर्जा आणि विविध उच्च शिक्षण संस्थांच्या विकासाला चालना मिळाली. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग राष्ट्रीय विकासासाठी करण्यावर त्यांनी भर दिला.

११. धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही समाजवाद

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाचा संबंध धर्मनिरपेक्षतेशीही होता. भारतातील विविध धर्म, भाषा आणि संस्कृतींचा आदर राखून सर्व नागरिकांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती. राज्याने कोणत्याही एका धर्माला प्राधान्य न देता सर्व नागरिकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करावे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. धर्मनिरपेक्षता ही भारतीय लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी आवश्यक आहे, असे ते मानत होते.

१२. सामाजिक आणि आर्थिक नियोजनातील मर्यादा

नेहरूंच्या समाजवादी धोरणांवर काही टीकाही करण्यात आली. सार्वजनिक क्षेत्राचा मोठा विस्तार, परवाना-नियंत्रण व्यवस्था आणि राज्याच्या आर्थिक हस्तक्षेपामुळे पुढील काळात प्रशासकीय गुंतागुंत वाढली, अशी टीका झाली. औद्योगिकीकरणावर अधिक भर दिल्यामुळे ग्रामीण रोजगार आणि कृषी क्षेत्राच्या समस्यांकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही, असेही काही अभ्यासकांचे मत आहे. तरीही स्वतंत्र भारताच्या प्रारंभीच्या काळात नियोजन आणि औद्योगिकीकरणाने देशाच्या आर्थिक पायाभूत विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावली.

१३. लोकशाही समाजवादाचे वैशिष्ट्य

नेहरूंच्या लोकशाही समाजवादाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात—

- संसदीय लोकशाहीवर विश्वास.
- व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि संविधानिक अधिकारांचे संरक्षण.
- आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न.
- नियोजनबद्ध आर्थिक विकास.
- सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास.
- मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार.
- औद्योगिकीकरण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन.
- कल्याणकारी राज्याची भूमिका.
- धर्मनिरपेक्षता आणि राष्ट्रीय एकात्मता.
- सामाजिक न्याय आणि समान संधी यांना महत्त्व.

जवाहरलाल नेहरूंचा लोकशाही समाजवाद हा भारतीय परिस्थितीला अनुरूप असा समाजवादी विकासाचा प्रयत्न होता. त्यांनी लोकशाही आणि समाजवाद यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. राजकीय लोकशाही कायम ठेवत आर्थिक विषमता कमी करणे, नियोजनाद्वारे विकास घडवून आणणे, सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार करणे, औद्योगिकीकरणाला चालना देणे आणि कल्याणकारी राज्य निर्माण करणे हे त्यांच्या विचारांचे प्रमुख घटक होते. नेहरूंनी भारताला एक आधुनिक, वैज्ञानिक, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही राष्ट्र म्हणून घडविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या लोकशाही समाजवादात क्रांतीपेक्षा संविधानिक मार्गाने सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन करण्यावर भर होता. म्हणूनच भारतीय राजकीय विचारांच्या संदर्भात नेहरूंचा लोकशाही समाजवाद हा राजकीय लोकशाही, सामाजिक न्याय, आर्थिक समता, नियोजन आणि आधुनिक राष्ट्रनिर्मिती यांचा समन्वय करणारा महत्त्वपूर्ण विचारप्रवाह मानला जातो.

ब) जयप्रकाश नारायण : समाजवाद

भारतीय समाजवादी विचारांच्या विकासात जयप्रकाश नारायण (जेपी) यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. ते स्वातंत्र्यसैनिक, समाजवादी विचारवंत, लोकनेते आणि सामाजिक परिवर्तनाचे समर्थक होते. त्यांच्या राजकीय विचारांचा विकास अनेक टप्प्यांतून झाला. सुरुवातीला मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव स्वीकारल्यानंतर त्यांनी भारतीय परिस्थितीचा आणि गांधीवादी विचारांचा सखोल अभ्यास केला. पुढे त्यांनी समाजवादाला लोकशाही, अहिंसा, नैतिकता, विकेंद्रीकरण आणि सामाजिक न्याय यांच्याशी जोडले. जयप्रकाश नारायण यांचा समाजवाद केवळ आर्थिक व्यवस्थेतील बदलावर आधारित नव्हता. त्यांच्या दृष्टीने समाजवाद म्हणजे शोषणमुक्त, विषमतामुक्त, लोकसहभागावर आधारित आणि मानवी प्रतिष्ठेला महत्त्व देणारा समाज निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.

१. जयप्रकाश नारायणांचा परिचय

जयप्रकाश नारायण यांचा जन्म ११ ऑक्टोबर १९०२ रोजी बिहारमध्ये झाला. उच्च शिक्षणासाठी ते अमेरिकेत गेले. तेथे असताना समाजवाद आणि मार्क्सवादाचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला. भारतात परतल्यानंतर ते भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झाले. १९३४ मध्ये काँग्रेस समाजवादी पक्षाच्या स्थापनेत त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. पुढे त्यांनी समाजवादी विचारांच्या आधारे स्वतंत्र राजकीय भूमिका विकसित केली. स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्या विचारांमध्ये गांधीवादी सर्वोदय, ग्रामस्वराज्य आणि अहिंसक सामाजिक परिवर्तनाचा प्रभाव अधिक वाढला.

२. समाजवादाची संकल्पना

जयप्रकाश नारायणांच्या मते समाजवादाचा मुख्य उद्देश समाजातील शोषण आणि आर्थिक विषमता नष्ट करणे हा आहे. संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने काही मोजक्या लोकांच्या हातात केंद्रित असतील तर समाजात खरी समानता निर्माण होऊ शकत नाही. समाजवाद म्हणजे केवळ राज्याच्या मालकीची अर्थव्यवस्था नव्हे. व्यक्तीच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवनाला समान संधी मिळणे, उत्पादनाच्या साधनांवर व्यापक सामाजिक नियंत्रण असणे आणि शोषणमुक्त समाज निर्माण होणे हे समाजवादाचे व्यापक उद्दिष्ट आहे.

३. मार्क्सवादाचा प्रभाव आणि त्यावरील पुनर्विचार

जयप्रकाश नारायणांच्या प्रारंभीच्या विचारांवर मार्क्सवादाचा प्रभाव होता. वर्गसंघर्ष, आर्थिक विषमता आणि भांडवलशाहीच्या शोषणाची त्यांनी चिकित्सा केली. समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी समाजवादी व्यवस्था आवश्यक आहे, असे त्यांना वाटत होते. मात्र पुढे त्यांनी मार्क्सवादाच्या काही पैलूंवर पुनर्विचार केला. हिंसक क्रांती आणि केंद्रीकृत राज्यसत्ता यांमुळे व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि लोकशाही धोक्यात येऊ शकते, असे त्यांना जाणवले. त्यामुळे त्यांनी समाजवादाला लोकशाही आणि गांधीवादी अहिंसेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला.

४. लोकशाही समाजवाद

जयप्रकाश नारायणांच्या समाजवादाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लोकशाही समाजवाद. समाजवादी परिवर्तन घडवून आणताना लोकशाही संस्था आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे संरक्षण झाले पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांच्या मते समाजवादासाठी लोकांचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. समाजवाद जर केवळ राज्यसत्तेच्या माध्यमातून लादला गेला तर तो लोकाभिमुख राहणार नाही. म्हणून समाजवादी परिवर्तन लोकशाही पद्धतीने आणि जनतेच्या सहभागातून झाले पाहिजे.

५. आर्थिक समतेचा पुरस्कार

जयप्रकाश नारायणांनी आर्थिक विषमतेला सामाजिक अन्यायाचे प्रमुख कारण मानले. संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने काही मोजक्या लोकांच्या नियंत्रणात राहिल्यास बहुसंख्य लोक आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून राहतात. त्यामुळे संपत्तीचे अधिक न्याय्य वितरण, उत्पादनाच्या साधनांवर सामाजिक नियंत्रण आणि आर्थिक संधींची समानता यांना त्यांनी महत्त्व दिले. प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जीवन जगण्याची संधी मिळणे हा समाजवादाचा मुख्य उद्देश असावा, असे ते मानत.

६. शेतकरी आणि कामगारांचे महत्त्व

जयप्रकाश नारायणांच्या समाजवादी विचारांमध्ये शेतकरी आणि कामगारांना विशेष स्थान आहे. भारतीय समाजाची आर्थिक रचना मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण आणि कृषिप्रधान असल्यामुळे समाजवादाची अंमलबजावणी भारतीय ग्रामीण परिस्थिती लक्षात घेऊन झाली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. कामगारांना योग्य वेतन, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि उत्पादन प्रक्रियेत योग्य सहभाग मिळावा. शेतकऱ्यांना जमिनीवरील सुरक्षित हक्क आणि आर्थिक स्थैर्य मिळावे, यासाठी सामाजिक आणि आर्थिक सुधारणांची गरज आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता.

७. विकेंद्रीकरण

जयप्रकाश नारायणांच्या समाजवादी विचारातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे सत्तेचे आणि आर्थिक साधनांचे विकेंद्रीकरण. सत्ता केवळ केंद्र किंवा राज्याच्या हातात केंद्रित न राहता स्थानिक पातळीवर लोकांपर्यंत पोहोचली पाहिजे. ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि स्थानिक समुदायांनी आपल्या विकासाशी संबंधित निर्णय स्वतः घ्यावेत, अशी त्यांची भूमिका होती. विकेंद्रीकरणामुळे लोकांचा निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग वाढतो आणि लोकशाही अधिक प्रभावी बनते.

८. गांधीवादी विचारांचा प्रभाव

स्वातंत्र्यानंतर जयप्रकाश नारायणांच्या विचारांवर महात्मा गांधींच्या अहिंसा, सर्वोदय, ग्रामस्वराज्य आणि नैतिक राजकारणाचा मोठा प्रभाव पडला. समाजवादाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी हिंसक संघर्षापेक्षा अहिंसक सामाजिक परिवर्तन अधिक योग्य आहे, असा त्यांचा विश्वास दृढ झाला. समाजवाद आणि सर्वोदय यांच्यातील संबंध त्यांनी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

९. सर्वोदयाकडे वाटचाल

जयप्रकाश नारायणांनी पुढे सर्वोदयाच्या विचाराचा स्वीकार केला. त्यांच्या मते समाजातील शेवटच्या व्यक्तीचे कल्याण झाल्याशिवाय समाजाचा खरा विकास होऊ शकत नाही. सर्वोदयामध्ये वर्गसंघर्षाऐवजी सामाजिक सहकार्य, संपत्तीच्या स्वेच्छेने वाटपाची भावना, नैतिक परिवर्तन आणि अहिंसक सामाजिक पुनर्रचना यांना महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचा समाजवादापासून सर्वोदयाकडे झालेला प्रवास हा भारतीय समाजवादी विचारांच्या विकासातील महत्त्वाचा टप्पा आहे.

१०. भूदान आणि ग्रामदानाचा प्रभाव

आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान चळवळीचा जयप्रकाश नारायणांवर प्रभाव पडला. त्यांनी या चळवळीला सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाचे अहिंसक साधन मानले. जमिनीचे स्वेच्छेने दान, ग्रामदान, सहकार्य आणि सामूहिक विकास यांच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो, असे त्यांना वाटत होते.

११. 'संपूर्ण क्रांती'ची संकल्पना

जयप्रकाश नारायणांच्या विचारांचा पुढील महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे 'संपूर्ण क्रांती'. १९७०च्या दशकात त्यांनी भ्रष्टाचार, सत्तेचे केंद्रीकरण, सामाजिक विषमता आणि राजकीय अधःपतनाविरुद्ध व्यापक जनआंदोलन उभे केले. संपूर्ण क्रांती म्हणजे केवळ सरकार किंवा राजकीय नेतृत्व बदलणे नव्हे. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक अशा विविध क्षेत्रांमध्ये परिवर्तन घडवून आणणे हा त्यामागील व्यापक उद्देश होता.

१२. नैतिक राजकारण

जयप्रकाश नारायणांच्या समाजवादामध्ये नैतिकतेला महत्त्वाचे स्थान होते. राजकारण हे केवळ सत्ता मिळविण्याचे साधन नसून समाजसेवेचे माध्यम असावे, असे ते मानत. भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर आणि राजकीय स्वार्थ यांना त्यांनी विरोध केला. सार्वजनिक जीवनात प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता, जबाबदारी आणि लोकसेवेची भावना असणे आवश्यक आहे, असा त्यांचा आग्रह होता.

१३. पक्षीय राजकारणावरील टीका

जयप्रकाश नारायणांनी पुढील काळात पक्षीय राजकारणाच्या मर्यादांवर टीका केली. राजकीय पक्ष सत्तेसाठी स्पर्धा करताना लोकहितापेक्षा पक्षहिताला प्राधान्य देऊ शकतात, अशी त्यांची भूमिका होती. त्यामुळे लोकांनी केवळ निवडणुकीच्या वेळी सक्रिय न राहता सतत सार्वजनिक जीवनात सहभागी झाले पाहिजे. लोकशक्ती आणि जनसहभागाच्या माध्यमातून शासनावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता.

१४. शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन

जयप्रकाश नारायणांच्या मते समाजवादासाठी केवळ आर्थिक संरचना बदलणे पुरेसे नाही. व्यक्तीच्या विचारांमध्ये आणि मूल्यांमध्येही परिवर्तन आवश्यक आहे. शिक्षणामुळे नागरिकांमध्ये सामाजिक जाणीव, विवेक, जबाबदारी आणि लोकशाही मूल्ये विकसित होतात. त्यामुळे समाजवादी आणि लोकशाही समाजाच्या निर्मितीत शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे.

१५. भारतीय समाजवादाचे वैशिष्ट्य

जयप्रकाश नारायणांचा समाजवाद हा भारतीय परिस्थितीशी जोडलेला होता. त्यांनी पाश्चात्य समाजवादाचा यांत्रिक स्वीकार न करता भारतीय सामाजिक रचना, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, गांधीवादी विचार आणि स्थानिक स्वराज्य यांचा विचार केला. त्यांच्या समाजवादामध्ये आर्थिक समानता, लोकशाही, अहिंसा, विकेंद्रीकरण, नैतिकता, ग्रामस्वराज्य आणि सर्वोदय यांचा समन्वय आढळतो.

जयप्रकाश नारायणांचा समाजवाद हा भारतीय समाजाच्या परिवर्तनाची व्यापक संकल्पना आहे. सुरुवातीला मार्क्सवादी विचारांचा प्रभाव असलेल्या त्यांच्या विचारप्रवाहाने पुढे लोकशाही समाजवाद, गांधीवादी सर्वोदय आणि अहिंसक सामाजिक परिवर्तनाचा मार्ग स्वीकारला. त्यांच्या मते समाजवादाचा उद्देश केवळ आर्थिक विषमता दूर करणे नसून मानवी प्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय, लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित समाज निर्माण करणे हा आहे. विकेंद्रीकरण, ग्रामस्वराज्य, लोकसहभाग, आर्थिक समानता आणि नैतिक राजकारण यांना त्यांनी विशेष महत्त्व दिले. त्यांच्या 'संपूर्ण क्रांती'च्या विचारातून समाजपरिवर्तन हे बहुआयामी असते, हे स्पष्ट होते. त्यामुळे जयप्रकाश

नारायणांचा समाजवाद हा मार्क्सवादी आर्थिक समानता, गांधीवादी अहिंसा-सर्वोदय आणि लोकशाही स्वातंत्र्य यांचा समन्वय करणारा भारतीय समाजवादी विचार म्हणून महत्त्वपूर्ण ठरतो.

क) राम मनोहर लोहिया : समाजवाद

भारतीय समाजवादी विचारांच्या विकासात डॉ. राम मनोहर लोहिया यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी समाजवादाचा विचार भारतीय सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीशी जोडून मांडला. लोहिया हे स्वातंत्र्यसैनिक, समाजवादी विचारवंत आणि प्रभावी राजकीय नेते होते. त्यांनी ब्रिटिश साम्राज्यवाद, आर्थिक विषमता, जातिव्यवस्था, पुरुषसत्ताकता आणि सामाजिक अन्याय यांचा कठोर विरोध केला. लोहियांच्या समाजवादात केवळ आर्थिक समानतेला महत्त्व नसून सामाजिक समता, जातिनिर्मूलन, स्त्री-पुरुष समानता, विकेंद्रीकरण, लोकशाही, अहिंसा आणि आर्थिक न्याय यांचा समन्वय आढळतो. त्यामुळे त्यांचा समाजवाद हा भारतीय परिस्थितीला अनुरूप आणि व्यापक स्वरूपाचा समाजवाद मानला जातो.

१. लोहियांचा समाजवाद

लोहियांच्या मते समाजवादाचा अंतिम उद्देश समाजातील शोषण आणि विषमता नष्ट करून समानतेवर आधारित समाज निर्माण करणे हा आहे. मात्र भारतातील विषमता केवळ आर्थिक स्वरूपाची नाही. येथे जात, लिंग, भाषा, प्रदेश आणि आर्थिक स्थिती यांच्या आधारे विविध प्रकारची विषमता निर्माण झाली आहे. म्हणून भारतीय समाजवादाने केवळ वर्गविषमतेचा विचार न करता जातीय आणि सामाजिक विषमतेविरुद्धही संघर्ष केला पाहिजे, असे लोहियांचे मत होते.

२. मार्क्सवाद आणि गांधीवादाचा प्रभाव

लोहियांच्या समाजवादी विचारांवर कार्ल मार्क्स आणि महात्मा गांधी या दोघांचा प्रभाव होता. मार्क्सकडून त्यांनी आर्थिक विषमता, वर्गशोषण आणि भांडवलशाहीवरील टीकेचे तत्त्व स्वीकारले. गांधीकडून त्यांनी अहिंसा, सत्याग्रह, विकेंद्रीकरण, ग्रामजीवन आणि नैतिक राजकारणाचे महत्त्व घेतले. मात्र लोहियांनी मार्क्सवाद किंवा गांधीवादाचा जशास तसा स्वीकार केला नाही. त्यांनी दोन्ही विचारधारांचे चिकित्सक परीक्षण करून भारतीय परिस्थितीला अनुरूप स्वतंत्र समाजवादी विचारप्रणाली विकसित करण्याचा प्रयत्न केला.

३. चौखंबा राज्य

लोहियांच्या समाजवादी विचारातील एक महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे 'चौखंबा राज्य'. त्यांच्या मते सत्ता केवळ केंद्र आणि राज्य या दोन स्तरांवर केंद्रित राहू नये. सत्ता आणि प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण करून चार स्तरांवर विभागले पाहिजे. हे चार स्तंभ म्हणजे गाव, जिल्हा, प्रांत आणि केंद्र. प्रत्येक स्तराला आवश्यक अधिकार आणि जबाबदाऱ्या मिळाल्या पाहिजेत. यामुळे प्रशासन लोकांच्या जवळ जाईल आणि लोकांचा शासनव्यवस्थेतील सहभाग वाढेल. चौखंबा राज्य ही संकल्पना लोहियांच्या विकेंद्रीकरणाच्या आणि सहभागी लोकशाहीच्या विचारांचे प्रतीक आहे.

४. जातिव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष

भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था ही सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेचे महत्त्वाचे कारण आहे, असे लोहियांचे मत होते. त्यांनी जातिनिर्मूलनाला समाजवादाच्या कार्यक्रमातील महत्त्वाचे स्थान दिले. लोहियांनी 'पिछड़ा पावे सौ में साठ' या भूमिकेतून सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या घटकांना राजकीय आणि प्रशासकीय प्रतिनिधित्व मिळावे, असा आग्रह धरला. त्यांचा उद्देश सामाजिक विषमता कमी करून वंचित घटकांना सत्तेच्या आणि विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी

करणे हा होता. त्यांच्या मते जात आणि वर्ग या दोन्ही प्रश्नांचा एकत्रित विचार केल्याशिवाय भारतीय समाजवाद पूर्ण होऊ शकत नाही.

५. स्त्री-पुरुष समानता

लोहियांच्या समाजवादामध्ये स्त्री-पुरुष समानतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. समाजातील स्त्रियांना समान अधिकार, समान संधी आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे, असे ते मानत. स्त्रीवरील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बंधने दूर करणे आवश्यक आहे. पुरुषसत्ताक समाजरचनेमुळे निर्माण होणारी विषमता ही समाजवादी परिवर्तनातील महत्त्वाची समस्या आहे, असे लोहियांचे मत होते.

६. सप्तक्रांती

लोहियांच्या समाजवादी विचारातील अत्यंत महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे 'सप्तक्रांती'. समाजातील विविध प्रकारच्या अन्यायाविरुद्ध एकाच वेळी संघर्ष करण्याची ही व्यापक संकल्पना होती.

सप्तक्रांतीमध्ये पुढील प्रकारच्या विषमता आणि शोषणाविरुद्ध संघर्षाचा विचार केला जातो—

- स्त्री-पुरुष विषमतेविरुद्ध संघर्ष.
- त्वचेच्या रंगावर आधारित भेदभावाविरुद्ध संघर्ष.
- जातिव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष.
- परकीय सत्तेविरुद्ध संघर्ष.
- आर्थिक विषमता आणि भांडवलशाहीविरुद्ध संघर्ष.
- वैयक्तिक आणि राजकीय स्वातंत्र्याच्या दडपशाहीविरुद्ध संघर्ष.
- शस्त्रास्त्रांवर आधारित हिंसक राजकारणाविरुद्ध संघर्ष.

सप्तक्रांतीमुळे लोहियांचा समाजवाद बहुआयामी असल्याचे स्पष्ट होते.

७. आर्थिक समता

लोहियांच्या समाजवादात आर्थिक विषमता दूर करणे हा प्रमुख उद्देश होता. संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने काही मोजक्या व्यक्तींच्या हातात केंद्रित झाल्यास समाजात शोषण वाढते, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी आर्थिक साधनांचे अधिक न्याय्य वितरण, लघुउद्योग, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि रोजगारनिर्मितीवर भर दिला. त्यांच्या मते आर्थिक विकासाचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना मिळाला पाहिजे.

८. लघु यंत्र आणि विकेंद्रित अर्थव्यवस्था

लोहिया मोठ्या प्रमाणावर केंद्रीकृत औद्योगिकीकरणाबाबत सावध होते. भारतासारख्या मोठ्या आणि ग्रामीण लोकसंख्या असलेल्या देशात लघु यंत्रे आणि विकेंद्रित उत्पादनव्यवस्था अधिक उपयुक्त ठरू शकते, असे त्यांचे मत होते. लघु उद्योग आणि स्थानिक उत्पादनामुळे रोजगाराच्या संधी वाढू शकतात आणि आर्थिक सत्ता काही मोठ्या उद्योगसमूहांमध्ये केंद्रित होण्यापासून रोखता येऊ शकते. त्यामुळे आर्थिक विकेंद्रीकरण हा त्यांच्या समाजवादाचा महत्त्वाचा भाग होता.

९. 'दाम बांधो'ची भूमिका

लोहियांनी आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी 'दाम बांधो' म्हणजे किंमतींवर नियंत्रण ठेवण्याची भूमिका मांडली. जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती नियंत्रणात राहिल्या तर सामान्य जनतेवरील आर्थिक भार कमी होऊ शकतो, असा त्यांचा विचार होता. महागाई, उत्पन्नातील तफावत आणि उपभोगातील असमानता कमी करण्यासाठी आर्थिक धोरणांमध्ये सामान्य नागरिकांच्या हिताला प्राधान्य दिले पाहिजे, असे ते मानत.

१०. लोकशाही समाजवाद

लोहिया लोकशाही समाजवादाचे समर्थक होते. त्यांना समाजवादी परिवर्तन हुकूमशाही किंवा एकाधिकारशाहीच्या माध्यमातून करणे मान्य नव्हते. त्यांच्या मते समाजवादामध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्य, अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य, बहुपक्षीय लोकशाही आणि राजकीय सहभाग यांचे संरक्षण झाले पाहिजे. लोकशाही आणि समाजवाद हे परस्परविरोधी नसून एकमेकांना पूरक आहेत, असा त्यांचा विश्वास होता.

११. अहिंसा आणि सत्याग्रह

लोहियांच्या समाजवादावर गांधीवादी अहिंसेचा प्रभाव होता. अन्यायाविरुद्ध संघर्ष करताना जनआंदोलन, सत्याग्रह आणि अहिंसक प्रतिकार यांना त्यांनी महत्त्व दिले. त्यांच्या मते लोकशाही समाजवाद हा केवळ निवडणूक राजकारणापुरता मर्यादित नसून जनतेच्या सक्रिय सहभागातून विकसित होणारी सामाजिक चळवळ आहे.

१२. भाषाविषयक विचार

लोहियांनी भारतीय भाषांना विशेष महत्त्व दिले. प्रशासन आणि शिक्षणामध्ये सामान्य जनतेला समजणाऱ्या भारतीय भाषांचा अधिक वापर झाला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. भाषेच्या आधारावर निर्माण होणारी सामाजिक आणि राजकीय विषमता कमी करण्यासाठी भारतीय भाषांना योग्य स्थान मिळणे आवश्यक आहे. भाषा ही लोकशाहीतील सहभागाचे साधन असावी, सामाजिक विभाजनाचे माध्यम नव्हे, अशी त्यांची भूमिका होती.

१३. स्त्री, दलित आणि मागासवर्गीयांचे सक्षमीकरण

लोहियांचा समाजवाद हा वंचित घटकांच्या राजकीय सहभागावर आधारित होता. स्त्रिया, दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय आणि इतर दुर्बल घटकांना सत्तेच्या प्रक्रियेत योग्य प्रतिनिधित्व मिळाले पाहिजे. राजकीय सत्ता आणि सामाजिक प्रतिष्ठेचे वितरण काही मोजक्या सामाजिक गटांमध्ये केंद्रित राहिल्यास लोकशाही अपूर्ण राहते. त्यामुळे सामाजिक प्रतिनिधित्वाला लोहियांनी विशेष महत्त्व दिले.

१४. आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोन

लोहिया भारतीय समाजवादाला आंतरराष्ट्रीय संदर्भातही पाहत होते. साम्राज्यवाद, वंशवाद आणि शस्त्रास्त्रांवर आधारित राजकारणाला त्यांनी विरोध केला. जगामध्ये शांतता, स्वातंत्र्य आणि समानता प्रस्थापित करण्यासाठी राष्ट्रांमध्ये सहकार्य आवश्यक आहे, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. त्यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणात स्वतंत्र भूमिका आणि जागतिक शांततेचा पुरस्कार केला.

१५. लोहिया समाजवादाची वैशिष्ट्ये

लोहियांच्या समाजवादाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात—

- आर्थिक आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार.
- जातिनिर्मूलनाचा आग्रह.

- स्त्री-पुरुष समानतेचे समर्थन.
- विकेंद्रीकरण आणि चौखंबा राज्य.
- लोकशाही समाजवाद.
- अहिंसक जनआंदोलन.
- लघु यंत्र आणि विकेंद्रित अर्थव्यवस्था.
- मागास घटकांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वावर भर.
- सप्तक्रांतीची संकल्पना.
- साम्राज्यवाद आणि वंशवादाला विरोध.

डॉ. राम मनोहर लोहियांचा समाजवाद हा भारतीय समाजातील आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विषमता दूर करण्याचा व्यापक प्रयत्न होता. त्यांनी समाजवादाला केवळ वर्गसंघर्षाच्या चौकटीत न ठेवता जात, लिंग, वंश, आर्थिक विषमता, राजकीय केंद्रीकरण आणि साम्राज्यवाद यांसारख्या विविध प्रकारच्या अन्यायाशी जोडले. चौखंबा राज्य, सप्तक्रांती, जातिनिर्मूलन, स्त्री-पुरुष समानता, आर्थिक विकेंद्रीकरण, लोकशाही समाजवाद आणि अहिंसक संघर्ष या त्यांच्या विचारांमधून भारतीय समाजवादाचे स्वतंत्र स्वरूप स्पष्ट होते. लोहियांच्या मते समाजवादाचा अंतिम उद्देश केवळ संपत्तीचे पुनर्वाटप नसून समानता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेवर आधारित समाज निर्माण करणे हा आहे. त्यामुळे भारतीय राजकीय विचारांच्या संदर्भात राम मनोहर लोहियांचा समाजवाद हा लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि समताधिष्ठित समाजरचनेचा महत्त्वपूर्ण विचारप्रवाह मानला जातो.

प्रकरण : ४ थे

साम्यवादी विचार आणि त्याची सध्याची स्थिती

अ) कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) आणि तिची सध्याची स्थिती

भारतीय राजकीय व्यवस्थेत साम्यवादी विचारांचा प्रभाव विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून दिसून येतो. कामगार, शेतकरी, भूमिहीन, गरीब आणि वंचित घटकांच्या हक्कांसाठी संघर्ष करताना भारतीय साम्यवादी चळवळीने महत्त्वाची भूमिका बजावली. या चळवळीतील एक प्रमुख राजकीय पक्ष म्हणजे कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) CPI(M). भारतीय राजकारणात हा पक्ष सामान्यतः 'माकप' म्हणून ओळखला जातो. CPI(M) ची स्थापना १९६४ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातील वैचारिक मतभेदांच्या पार्श्वभूमीवर झाली. मार्क्सवाद-लेनिनवादाच्या विचारधारेवर आधारित या पक्षाने वर्गसंघर्ष, कामगार-शेतकरी हित, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक समानता यांना महत्त्व दिले. केरळ आणि पश्चिम बंगालसह काही राज्यांमध्ये पक्षाने दीर्घकाळ सत्ता गाजवली. मात्र सध्याच्या काळात पक्षाचा निवडणूक प्रभाव पूर्वीच्या तुलनेत लक्षणीयरीत्या कमी झाला आहे.

१. CPI(M) ची स्थापना

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या अंतर्गत आंतरराष्ट्रीय साम्यवादी चळवळीच्या प्रश्नावर आणि भारतीय राजकीय परिस्थितीबाबत मतभेद निर्माण झाले. या वैचारिक मतभेदांमुळे १९६४ मध्ये भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातून विभाजन झाले आणि कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) या पक्षाची स्थापना झाली. पक्षाने मार्क्सवाद-लेनिनवादाला आपली मूलभूत विचारधारा मानले. भारतातील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे विश्लेषण करून कामगार, शेतकरी आणि इतर श्रमिक घटकांना संघटित करणे हा पक्षाच्या राजकीय कार्याचा महत्त्वाचा भाग राहिला.

२. CPI(M) ची विचारधारा

CPI(M) ची विचारधारा मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानावर आधारित आहे. समाजातील आर्थिक विषमता ही उत्पादनाच्या साधनांवरील असमान मालकी आणि वर्गीय संबंधांशी जोडलेली आहे, असा पक्षाचा मूलभूत दृष्टिकोन आहे. पक्षाने भांडवलशाही व्यवस्थेवर टीका करताना श्रमिक वर्गाच्या हिताचे संरक्षण, सार्वजनिक क्षेत्राचे बळकटीकरण, आर्थिक समानता आणि सामाजिक न्याय यांचा पुरस्कार केला आहे. भारतीय संदर्भात पक्षाने धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय, संघराज्यवाद आणि लोकशाही अधिकारांचे संरक्षण यांनाही महत्त्व दिले आहे.

३. कामगार आणि शेतकरी चळवळ

CPI(M) च्या राजकारणात कामगार आणि शेतकरी संघटनांना महत्वाचे स्थान आहे. कामगारांना योग्य वेतन, कामगार हक्क, सामाजिक सुरक्षा आणि सुरक्षित कामाचे वातावरण मिळावे यासाठी पक्षाशी संबंधित कामगार संघटनांनी विविध आंदोलनांमध्ये सहभाग घेतला. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे हक्क, कृषीमालाला योग्य मोबदला, कर्जाचा प्रश्न आणि ग्रामीण विकास यांसारख्या मुद्द्यांवर पक्षाने भूमिका घेतली.

४. पश्चिम बंगालमधील भूमिका

पश्चिम बंगालमध्ये CPI(M) च्या नेतृत्वाखालील डाव्या आघाडीने १९७७ ते २०११ या कालावधीत दीर्घकाळ सत्ता सांभाळली. या काळात जमीनसुधारणा, पंचायतराज आणि ग्रामीण भागातील राजकीय सहभाग यांना महत्त्व देण्यात आले. ऑपरेशन बर्गाच्या माध्यमातून भागभांडवलदार शेतकऱ्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी देणे हीदेखील डाव्या आघाडीच्या कारभाराची महत्त्वाची बाजू होती.

मात्र २०११ नंतर पश्चिम बंगालमध्ये CPI(M) चा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात घटला. २०२६ च्या विधानसभा निवडणुकीत निवडणूक आयोगाच्या आकडेवारीनुसार पक्षाला केवळ १ जागा मिळाली आणि त्याचा मतवाटा ४.४५% राहिला.

५. केरळमधील भूमिका

केरळ हे CPI(M) आणि डाव्या राजकारणाचे प्रमुख केंद्र राहिले आहे. CPI(M) च्या नेतृत्वाखालील लेफ्ट डेमोक्रेटिक फ्रंट (LDF) ने राज्यात अनेक वेळा सत्ता मिळवली. केरळमध्ये शिक्षण, आरोग्य, स्थानिक स्वराज्य, सामाजिक कल्याण आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये डाव्या आघाडीच्या सरकारांनी विविध धोरणांवर भर दिला. मात्र २०२६ च्या विधानसभा निवडणुकीत LDF ला पराभवाचा सामना करावा लागला. निवडणूक आयोगाच्या आकडेवारीनुसार CPI(M) ने २६ जागा जिंकल्या आणि पक्षाचा मतवाटा २१.७७% राहिला. CPI(M) च्या स्वतःच्या २०२६ च्या राजकीय अहवालानुसार LDF ला ३५ जागा मिळाल्या, तर २०२१ मध्ये त्याच्या ९९ जागा होत्या.

६. त्रिपुरामधील प्रभाव

त्रिपुरामध्येही CPI(M) चा दीर्घकाळ प्रभाव राहिला. डाव्या आघाडीच्या नेतृत्वाखाली राज्यात अनेक वर्षे सरकार होते. मात्र २०१८ नंतर पक्षाची सत्ता संपुष्टात आली आणि राज्याच्या राजकारणात त्याचा प्रभाव पूर्वीपेक्षा कमी झाला. यामुळे CPI(M) समोर पारंपरिक मजबूत राज्यांमध्ये संघटनात्मक पुनर्बांधणी करण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे.

७. संसदीय राजकारणातील भूमिका

CPI(M) ने भारतीय संसदीय लोकशाहीमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. लोकसभा, राज्यसभा आणि विविध राज्यांच्या विधानसभांमध्ये पक्षाचे प्रतिनिधित्व राहिले आहे. पक्षाने कामगार, शेतकरी, बेरोजगारी, महागाई, सार्वजनिक क्षेत्र, संघराज्यीय अधिकार, सामाजिक न्याय आणि धर्मनिरपेक्षता यांसारखे मुद्दे संसदेत आणि सार्वजनिक चर्चेत मांडले. मात्र अलीकडच्या काळात पक्षाचा राष्ट्रीय पातळीवरील संसदीय प्रभाव पूर्वीपेक्षा कमी झाला आहे. यामुळे राष्ट्रीय राजकारणात पक्षाची भूमिका मुख्यतः डाव्या आणि धर्मनिरपेक्ष आघाड्यांमधील महत्त्वाचा घटक अशी राहिली आहे.

८. संघराज्यवाद आणि धर्मनिरपेक्षता

CPI(M) भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे समर्थन करते. केंद्र आणि राज्यांमध्ये अधिकारांचे संतुलन राहिले पाहिजे आणि राज्यांना त्यांच्या घटनात्मक अधिकारांचा पुरेसा वापर करता आला पाहिजे, अशी पक्षाची भूमिका आहे.

त्याचबरोबर धर्मनिरपेक्षता ही भारतीय संविधानाच्या मूलभूत मूल्यांपैकी एक आहे, असा पक्षाचा दृष्टिकोन आहे. धार्मिक आधारावर राजकीय ध्रुवीकरण आणि भेदभावाला पक्ष विरोध करतो.

९. सामाजिक न्याय

CPI(M) च्या राजकारणात सामाजिक न्यायाला महत्त्व आहे. दलित, आदिवासी, महिला, अल्पसंख्याक, कामगार आणि इतर वंचित घटकांच्या अधिकारांसाठी पक्षाने विविध भूमिका घेतल्या आहेत. आर्थिक विषमता आणि सामाजिक विषमता यांचा परस्परसंबंध लक्षात घेऊन सामाजिक न्यायाची धोरणे राबविली पाहिजेत, असा पक्षाचा दृष्टिकोन आहे.

१०. सध्याची स्थिती

२०२६ च्या परिस्थितीत CPI(M) ची निवडणूक ताकद प्रामुख्याने केरळमध्ये केंद्रित दिसते. पश्चिम बंगालमध्ये पक्षाची स्थिती अत्यंत कमकुवत झाली असून २०२६ मध्ये त्याला केवळ एक विधानसभा जागा मिळाली. केरळमध्येही २०२६ च्या निकालानंतर LDF सत्तेतून बाहेर पडला आणि CPI(M) च्या जागांची संख्या २६ राहिली. त्यामुळे पक्षासाठी संघटनात्मक पुनर्बांधणी, नव्या मतदारांपर्यंत पोहोच आणि व्यापक सामाजिक आधार निर्माण करणे ही प्रमुख आव्हाने आहेत. पक्षाच्या २०२६ च्या राजकीय अहवालातही केरळमधील LDF च्या पराभवाचे आणि पश्चिम बंगालमधील उजव्या शक्तींच्या वाढत्या प्रभावाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

११. CPI(M) समोरील प्रमुख आव्हाने

- सध्याच्या काळात CPI(M) समोर अनेक आव्हाने आहेत.
- पारंपरिक मतदारवर्गाचा संकोच.
- तरुण मतदारांमध्ये प्रभाव वाढविण्याची गरज.
- पश्चिम बंगालसारख्या राज्यांमध्ये संघटनात्मक पुनर्बांधणी.
- केरळमध्ये सत्ता गमावल्यानंतर पक्षसंघटनेचे पुनरुज्जीवन.
- बदलत्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रश्नांवर प्रभावी भूमिका मांडणे.
- नवीन सामाजिक समूहांशी संवाद वाढविणे.
- राष्ट्रीय पातळीवर पक्षाचा राजकीय प्रभाव वाढविणे.

१२. CPI(M) चे योगदान

भारतीय राजकारणात CPI(M) चे योगदान विविध पातळ्यांवर दिसते. कामगार आणि शेतकरी चळवळींचे संघटन, जमीनसुधारणा, स्थानिक स्वराज्य, सार्वजनिक क्षेत्राचे संरक्षण, सामाजिक कल्याण आणि धर्मनिरपेक्ष राजकारण यांसाठी पक्षाने सातत्याने भूमिका घेतली. केरळ आणि पश्चिम बंगालमधील डाव्या सरकारांच्या कामामुळे भारतीय लोकशाहीमध्ये डाव्या विचारांच्या पर्यायी शासनमॉडेलची चर्चा निर्माण झाली.

कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) ही भारतीय साम्यवादी राजकारणातील प्रमुख राजकीय संघटना आहे. मार्क्सवादी विचारधारेच्या आधारे आर्थिक समानता, कामगार-शेतकरी हित, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता आणि लोकशाही मूल्यांचा पुरस्कार करणे हे तिच्या राजकारणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य राहिले आहे. दीर्घकाळ पश्चिम बंगाल आणि केरळमध्ये प्रभावी राजकीय शक्ती राहिल्यानंतर सध्या पक्षाच्या निवडणूक ताकदीत घट झाली आहे. २०२६ मध्ये

केरळमध्ये CPI(M) ला २६ जागा मिळाल्या, तर पश्चिम बंगालमध्ये केवळ १ जागा मिळाली. तथापि, कामगार, शेतकरी, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता आणि आर्थिक विषमता यांसारख्या प्रश्नांवर पक्षाचे राजकीय अस्तित्व आणि वैचारिक योगदान कायम आहे. बदलत्या भारतीय राजकारणात आपली संघटना मजबूत करून नव्या पिढीशी संवाद साधणे आणि व्यापक जनाधार निर्माण करणे हे CPI(M) च्या भविष्यातील वाटचालीतील महत्वाचे घटक ठरतील.

ब) कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया आणि तिची सध्याची स्थिती

भारतीय राजकीय विचारांच्या इतिहासात साम्यवादी विचारधारेचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. कामगार, शेतकरी, कष्टकरी आणि वंचित घटकांच्या आर्थिक व सामाजिक हक्कांसाठी साम्यवादी चळवळीने भारतात दीर्घकाळ संघर्ष केला. कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (Communist Party of India – CPI) हा भारतातील सर्वात जुन्या साम्यवादी राजकीय पक्षांपैकी एक आहे. पक्षाने स्वातंत्र्यपूर्व काळात कामगार व शेतकरी चळवळींना संघटित करण्यापासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळातील संसदीय लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या राजकारणापर्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

भारतीय परिस्थितीचा विचार करून साम्यवादी विचारांचा प्रसार करणे, आर्थिक विषमता कमी करणे, श्रमिक वर्गाच्या हितांचे संरक्षण करणे आणि समाजवादी समाजव्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करणे ही CPI ची प्रमुख उद्दिष्टे राहिली आहेत.

१. कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाची स्थापना

भारतात साम्यवादी विचारांचा प्रसार विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून सुरू झाला. औद्योगिकीकरण, कामगार चळवळी आणि रशियन क्रांतीच्या प्रभावामुळे भारतातील काही तरुण विचारवंत साम्यवादाकडे आकर्षित झाले. कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (CPI) ची स्थापना १९२५ मध्ये झाल्याचे पक्षाच्या अधिकृत इतिहासात मानले जाते. कानपूर येथे झालेल्या परिषदेला भारतीय साम्यवादी चळवळीच्या संघटनात्मक इतिहासात विशेष महत्त्व आहे. पक्षाच्या स्थापनेनंतर कामगार आणि शेतकरी वर्गामध्ये संघटनात्मक कार्य करण्यावर भर देण्यात आला. कामगार संघटना, शेतकरी संघटना आणि विविध सामाजिक चळवळींच्या माध्यमातून साम्यवादी विचारांचा प्रसार करण्यात आला.

२. CPI ची विचारधारा

CPI ची मूलभूत विचारधारा मार्क्सवाद-लेनिनवादावर आधारित आहे. समाजातील आर्थिक विषमता ही वर्गीय संबंधांशी संबंधित आहे, असा साम्यवादी दृष्टिकोन पक्षाने स्वीकारला. पक्षाच्या मते भांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये उत्पादनाच्या साधनांवर मालकी असलेला वर्ग आणि श्रम करणारा वर्ग यांच्यात आर्थिक विषमता निर्माण होते. त्यामुळे कामगार आणि कष्टकरी वर्गाच्या हितांचे संरक्षण करण्यासाठी समाजवादी परिवर्तन आवश्यक आहे. CPI ने भारतातील परिस्थितीनुसार साम्यवादी विचारांचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला असून, संसदीय लोकशाही आणि जनआंदोलन या दोन्ही मार्गांना महत्त्व दिले आहे.

३. स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिका

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात CPI आणि त्याच्याशी संबंधित कार्यकर्त्यांची भूमिका विविध टप्प्यांत बदलत गेली. ब्रिटिश साम्राज्यवादाला विरोध करणे हा साम्यवादी राजकारणाचा महत्वाचा भाग होता. कामगारांच्या संघटनांद्वारे ब्रिटिश आर्थिक शोषणाविरोधात आवाज उठविण्यात आला. रेल्वे, कापड, बंदरे आणि इतर औद्योगिक क्षेत्रांतील कामगारांच्या प्रश्नांना राजकीय स्वरूप देण्यामध्ये साम्यवादी कार्यकर्त्यांनी भूमिका बजावली.

४. कामगार चळवळ

CPI च्या राजकारणात कामगार वर्गाला विशेष महत्त्व आहे. कामगारांना योग्य वेतन, सुरक्षित कामाचे वातावरण, कामगार कायद्यांचे संरक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि संघटन स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी पक्षाने सातत्याने भूमिका घेतली. ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC) सारख्या कामगार संघटनांच्या माध्यमातून कामगारांच्या प्रश्नांना संघटित राजकीय स्वरूप देण्यामध्ये साम्यवादी चळवळीचा प्रभाव राहिला.

५. शेतकरी चळवळ

भारत कृषिप्रधान देश असल्यामुळे CPI ने शेतकरी आणि ग्रामीण कष्टकरी वर्गाच्या प्रश्नांनाही महत्त्व दिले. जमीन सुधारणा, भूमिहीन शेतकऱ्यांचे अधिकार, कर्जबाजारीपणा, कृषीमालाला योग्य दर आणि ग्रामीण गरिबी या प्रश्नांवर पक्षाने आंदोलन केले. शेतकरी संघटनांच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील आर्थिक विषमतेविरोधात संघर्ष करण्यात आला. जमीन सुधारणा आणि शेतकऱ्यांच्या हक्कांचा प्रश्न हा CPI च्या राजकीय कार्यक्रमातील महत्त्वाचा भाग राहिला.

६. पक्षातील फूट आणि CPI(M) ची निर्मिती

भारतीय कम्युनिस्ट चळवळीतील अंतर्गत वैचारिक मतभेदांमुळे १९६४ मध्ये CPI मध्ये मोठी फूट पडली. या फुटीतून कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी) CPI(M) या पक्षाची स्थापना झाली. या विभाजनाने भारतीय डाव्या राजकारणात दोन प्रमुख साम्यवादी प्रवाह निर्माण झाले CPI आणि CPI(M). दोन्ही पक्षांची मूलभूत मार्क्सवादी भूमिका असली तरी राजकीय धोरणे आणि काही वैचारिक प्रश्नांवर त्यांच्यात मतभेद राहिले.

७. संसदीय लोकशाहीतील सहभाग

CPI ने पुढे संसदीय लोकशाहीमध्ये सक्रिय सहभाग स्वीकारला. निवडणुका लढवणे, संसद आणि विधानसभामध्ये प्रतिनिधित्व करणे आणि संविधानिक मार्गाने सामाजिक परिवर्तन घडविणे यावर पक्षाने भर दिला. यामुळे भारतीय साम्यवादी चळवळीला केवळ आंदोलनात्मक नव्हे, तर संसदीय राजकारणातीलही महत्त्वाची भूमिका प्राप्त झाली.

८. केरळ आणि इतर राज्यांतील भूमिका

केरळमध्ये CPI ने डाव्या राजकारणाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. १९५७ मध्ये ई. एम. एस. नंबूदिरिपाद यांच्या नेतृत्वाखाली जगातील लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या पहिल्या कम्युनिस्ट सरकारांपैकी एक सरकार केरळमध्ये सत्तेवर आले. या सरकारने शिक्षण, जमीन सुधारणा आणि सामाजिक सुधारणांच्या दिशेने काही महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केले. पुढील काळात CPI ने विविध राज्यांमध्ये डाव्या आघाड्यांचा भाग म्हणून सत्ता किंवा शासनव्यवस्थेत सहभाग घेतला.

९. सामाजिक न्याय आणि धर्मनिरपेक्षता

CPI सामाजिक न्यायाच्या विचाराला महत्त्व देते. दलित, आदिवासी, महिला, अल्पसंख्याक, कामगार, शेतकरी आणि इतर वंचित घटकांच्या अधिकारांसाठी पक्षाने भूमिका घेतली आहे. भारतीय समाजातील धार्मिक विविधता लक्षात घेता धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक सलोखा हे लोकशाहीचे महत्त्वाचे आधार आहेत, असा पक्षाचा दृष्टिकोन आहे. धार्मिक ध्रुवीकरण आणि सामाजिक विभाजनाला पक्ष विरोध करतो.

१०. संघराज्यवाद

CPI भारतीय संघराज्य व्यवस्थेच्या बळकटीकरणाचा पुरस्कार करते. केंद्र आणि राज्यांमध्ये घटनात्मक अधिकारांचे संतुलन राखले पाहिजे आणि राज्यांना त्यांच्या अधिकारांचा प्रभावी वापर करता आला पाहिजे, अशी पक्षाची भूमिका आहे. प्रादेशिक विकासातील असमतोल कमी करणे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक सक्षम करणे यांनाही पक्ष महत्त्व देतो.

११. सध्याची स्थिती

सध्याच्या भारतीय राजकारणात CPI चा राष्ट्रीय निवडणूक प्रभाव पूर्वीच्या तुलनेत कमी झाला आहे. तथापि, पक्षाचे संघटन काही राज्यांमध्ये आणि विविध कामगार, शेतकरी व सामाजिक चळवळींमध्ये सक्रिय आहे. २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीत CPI ने २ जागा जिंकल्या. निवडणूक आयोगाच्या अधिकृत आकडेवारीनुसार पक्षाला देशभरात सुमारे ०.४९ टक्के मते मिळाली. त्यामुळे राष्ट्रीय पातळीवर पक्षाचे संसदीय प्रतिनिधित्व मर्यादित राहिले आहे. तथापि, CPI विविध राज्यांमध्ये डाव्या आघाड्यांचा भाग म्हणून कार्यरत आहे. विशेषतः केरळ, तामिळनाडू आणि काही इतर राज्यांमध्ये पक्षाची संघटनात्मक उपस्थिती दिसून येते.

१२. सध्याच्या काळातील प्रमुख आव्हाने

CPI समोर आज अनेक आव्हाने आहेत.

- राष्ट्रीय पातळीवर कमी झालेला निवडणूक प्रभाव.
- पारंपरिक कामगार आणि शेतकरी वर्गातील बदलते राजकीय कल.
- तरुण मतदारांमध्ये पक्षाचा प्रभाव वाढविण्याची गरज.
- संघटनात्मक पुनर्बांधणी.
- बदलत्या अर्थव्यवस्थेतील नव्या प्रकारच्या रोजगार व श्रमिक प्रश्नांना प्रतिसाद.
- विविध सामाजिक समूहांशी व्यापक संवाद निर्माण करणे.
- डाव्या राजकारणासाठी व्यापक जनाधार निर्माण करणे.

१३. CPI चे समकालीन योगदान

आजही CPI कामगार, शेतकरी, महागाई, बेरोजगारी, सार्वजनिक क्षेत्र, सामाजिक सुरक्षा, धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या प्रश्नांवर भूमिका मांडते. विशेषतः संघटित आणि असंघटित कामगारांचे प्रश्न, शेतकऱ्यांच्या मागण्या, सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधा आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या विषयांवर पक्षाचा भर राहिला आहे.

१४. भारतीय लोकशाहीतील महत्त्व

CPI चे महत्त्व केवळ त्याच्या निवडणूक जागांच्या संख्येवर मोजता येत नाही. भारतीय राजकारणात कामगार आणि शेतकरी वर्गाचे प्रश्न राजकीय चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणण्यात साम्यवादी चळवळीचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेवर प्रश्न उपस्थित करणे, कामगार संघटनांना बळ देणे, धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार करणे आणि सामाजिक न्यायाची मागणी करणे या माध्यमातून CPI ने भारतीय लोकशाहीतील वैचारिक विविधता वाढवली आहे.

कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया ही भारतीय राजकीय इतिहासातील एक महत्त्वाची साम्यवादी राजकीय संघटना आहे. १९२५ पासून आजपर्यंत पक्षाने कामगार, शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गाच्या प्रश्नांना राजकीय अभिव्यक्ती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. मार्क्सवादी विचारधारा, आर्थिक समता, सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता, संघराज्यवाद आणि श्रमिकांच्या हक्कांचे संरक्षण ही पक्षाच्या राजकारणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. आज CPI चा राष्ट्रीय निवडणूक प्रभाव मर्यादित असला तरी भारतीय डाव्या राजकारणात आणि कामगार-शेतकरी चळवळींमध्ये त्याचे स्थान कायम आहे.

बदलत्या सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीशी जुळवून घेत नव्या पिढीतील मतदारांशी संवाद, संघटनात्मक पुनर्बांधणी आणि व्यापक सामाजिक प्रश्नांवर प्रभावी भूमिका निर्माण करणे हे पक्षाच्या भविष्यासाठी महत्त्वाचे ठरेल. अशा प्रकारे, कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाची वाटचाल ही भारतीय साम्यवादी विचारांच्या विकासाची आणि भारतीय लोकशाहीतील समता, सामाजिक न्याय व श्रमिक हक्कांच्या राजकारणाची महत्त्वपूर्ण परंपरा दर्शवते.

क) नक्षलवादी चळवळ

भारतीय साम्यवादी विचारांच्या इतिहासात नक्षलवादी चळवळ ही एक महत्त्वाची आणि वादग्रस्त राजकीय-सामाजिक चळवळ म्हणून ओळखली जाते. या चळवळीची सुरुवात १९६७ मध्ये पश्चिम बंगालमधील नक्षलबारी येथे झालेल्या शेतकरी उठावातून झाली. जमीन, वर्गशोषण, सामाजिक विषमता आणि आदिवासी-वंचित समाजावरील अन्याय यांसारख्या प्रश्नांमधून या चळवळीला सामाजिक आधार मिळाला. पुढे या चळवळीने सशस्त्र क्रांतीच्या विचाराचा स्वीकार केला आणि भारतीय राज्यव्यवस्थेविरुद्ध संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला. नक्षलवादी चळवळीची वैचारिक पार्श्वभूमी मार्क्सवाद-लेनिनवाद आणि पुढे माओवादाशी संबंधित आहे. मात्र तिचे विविध गट, संघटना आणि प्रदेशानुसार स्वरूप वेगवेगळे राहिले आहे. या चळवळीचा अभ्यास करताना तिच्यामागील सामाजिक-आर्थिक कारणे आणि तिच्या हिंसक मार्गाचे परिणाम या दोन्हीचा वस्तुनिष्ठ विचार करणे आवश्यक आहे.

१. नक्षलवादी चळवळीची सुरुवात

नक्षलवादी चळवळीचे नाव पश्चिम बंगालमधील नक्षलबारी या गावावरून पडले. १९६७ मध्ये जमीन आणि शेतकऱ्यांच्या हक्कांशी संबंधित संघर्षातून तेथे उठाव झाला. चारू मजुमदार, कानू सन्याल आणि जंगल संधाल यांसारख्या नेत्यांनी या चळवळीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. या उठावामागे जमीनदार आणि गरीब शेतकरी यांच्यातील संघर्ष, भूमिहीनता आणि ग्रामीण समाजातील आर्थिक-सामाजिक विषमता ही प्रमुख कारणे होती.

२. वैचारिक पार्श्वभूमी

नक्षलवादी चळवळीवर मार्क्सवाद-लेनिनवाद आणि माओवादाचा प्रभाव होता. समाजामध्ये शोषक आणि शोषित असे वर्गीय संबंध निर्माण झाले आहेत आणि त्यात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी क्रांती आवश्यक आहे, असा या विचारप्रवाहाचा मूलभूत दृष्टिकोन होता. माओच्या नेतृत्वाखाली चीनमध्ये झालेल्या क्रांतीचा प्रभाव भारतीय नक्षलवादी नेत्यांवर पडला. भारतातील ग्रामीण भागातील गरीब शेतकरी आणि आदिवासी हे क्रांतिकारी परिवर्तनाचे महत्त्वाचे घटक होऊ शकतात, असे या विचारसरणीतील नेत्यांना वाटत होते.

३. भारतीय कम्युनिस्ट चळवळीतील मतभेद

नक्षलवादी चळवळीच्या उदयामागे भारतीय साम्यवादी चळवळीतील वैचारिक मतभेदही कारणीभूत होते. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातील काही नेत्यांना संसदीय लोकशाहीच्या माध्यमातून समाजवादी परिवर्तन घडवून आणण्याचा मार्ग योग्य वाटत होता. याउलट नक्षलवादी विचारसरणीतील नेत्यांनी संसदीय मार्गाला अपुरा मानले. त्यांच्या मते भारतातील विद्यमान सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्था मूलभूत स्वरूपात बदलण्यासाठी क्रांतिकारी संघर्ष आवश्यक होता.

४. भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्सवादी-लेनिनवादी)

१९६९ मध्ये कम्युनिस्ट पार्टी ऑफ इंडिया (मार्क्सवादी-लेनिनवादी) – CPI(ML) ची स्थापना झाली. चारू मजुमदार हे या प्रवाहातील प्रमुख वैचारिक नेत्यांपैकी एक होते. या संघटनेने भारतीय राज्यव्यवस्थेविरुद्ध क्रांतिकारी

संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला. पुढील काळात संघटनेमध्ये अनेक मतभेद झाले आणि विविध गट व संघटना निर्माण झाल्या. त्यामुळे नक्षलवादी चळवळ एकसंध संघटना न राहता अनेक प्रवाहांमध्ये विभागली गेली.

५. सामाजिक आणि आर्थिक कारणे

नक्षलवादी चळवळीचा विस्तार समजून घेताना तिच्या सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. काही भागांमध्ये पुढील समस्या दीर्घकाळ अस्तित्वात होत्या.

- भूमिहीनता आणि जमिनीचे असमान वितरण.
- आदिवासी आणि ग्रामीण समाजाचे शोषण.
- गरिबी आणि बेरोजगारी.
- शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधांचा अभाव.
- वनसंपत्तीवरील स्थानिक समुदायांच्या हक्कांचे प्रश्न.
- सावकारी आणि आर्थिक शोषण.
- प्रशासनापासून दुर्गम भागांचे दूरत्व.
- विकासातील प्रादेशिक असमानता.

या परिस्थितीमुळे काही भागांमध्ये शासनव्यवस्थेबद्दल असंतोष निर्माण झाला आणि नक्षलवादी संघटनांना सामाजिक आधार मिळाला.

६. आदिवासी प्रश्न आणि नक्षलवाद

नक्षलवादाच्या चर्चेत आदिवासी समाजाचा प्रश्न विशेष महत्त्वाचा आहे. भारतातील काही दुर्गम वनक्षेत्रांमध्ये आदिवासी समाजाला जमीन, जंगल आणि नैसर्गिक संसाधनांशी संबंधित प्रश्नांना सामोरे जावे लागले. विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन, वनाधिकार, रोजगार आणि मूलभूत सुविधांचा अभाव यांसारख्या समस्यांमुळे असंतोष वाढला. नक्षलवादी गटांनी या असंतोषाचा राजकीय आधार म्हणून वापर केला. मात्र आदिवासी समाजाच्या विकासाच्या प्रश्नांना नक्षलवादाशी पूर्णपणे समान मानणे योग्य नाही. आदिवासींच्या सामाजिक आणि आर्थिक हक्कांचा प्रश्न हा स्वतंत्रपणे समजून घेणे आवश्यक आहे.

७. हिंसक मार्गाचा स्वीकार

नक्षलवादी चळवळीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिने सशस्त्र संघर्षाचा मार्ग स्वीकारला. राज्यसत्ता उलथवून टाकण्यासाठी हिंसक क्रांतीचा मार्ग योग्य असल्याचे काही नक्षलवादी गट मानतात. या मार्गामुळे अनेक भागांमध्ये हिंसाचाराची परिस्थिती निर्माण झाली. सुरक्षा दल, सरकारी कर्मचारी, राजकीय कार्यकर्ते आणि सामान्य नागरिक यांनाही हिंसाचाराचा फटका बसला. त्यामुळे नक्षलवाद हा केवळ सामाजिक किंवा आर्थिक प्रश्न न राहता राष्ट्रीय सुरक्षेचे आव्हान बनला.

८. राज्याची भूमिका

नक्षलवादी हिंसाचाराला प्रत्युत्तर देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी सुरक्षा उपाययोजना केल्या. त्याचबरोबर प्रभावित भागांमध्ये रस्ते, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, पिण्याचे पाणी आणि इतर विकासाच्या सुविधा वाढविण्याचे प्रयत्न

करण्यात आले. नक्षलवादाचा सामना केवळ सुरक्षा उपायांनी करता येणार नाही, तर सुरक्षा, विकास, सामाजिक न्याय आणि स्थानिक लोकांचा सहभाग यांचा समन्वय आवश्यक आहे, असा व्यापक दृष्टिकोन विकसित झाला आहे.

९. नक्षलवादी चळवळीतील विविध प्रवाह

नक्षलवादी चळवळ सुरुवातीपासून एकसंध राहिलेली नाही. विविध वैचारिक मतभेद, नेतृत्वातील मतभेद आणि कार्यपद्धतीतील फरकांमुळे अनेक गट निर्माण झाले. यातील काही गटांनी पुढे संसदीय लोकशाहीचा मार्ग स्वीकारला. तर काही गटांनी सशस्त्र संघर्ष सुरू ठेवला. त्यामुळे आज 'नक्षलवाद' हा शब्द वापरताना कोणत्या संघटनेचा किंवा प्रवाहाचा संदर्भ आहे हे स्पष्ट करणे महत्वाचे आहे.

१०. माओवादी चळवळ

२००४ मध्ये CPI (Maoist) ची स्थापना विविध माओवादी गटांच्या एकत्रीकरणातून झाली. या संघटनेने सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग कायम ठेवला आणि भारतातील काही दुर्गम भागांमध्ये आपली उपस्थिती निर्माण केली. सरकारने CPI (Maoist) ला बेकायदेशीर संघटना म्हणून घोषित केले आहे. तिच्या हिंसक कारवायांमुळे प्रभावित भागांमध्ये दीर्घकाळ सुरक्षा आणि विकासाची आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

११. नक्षलवादाचे परिणाम

नक्षलवादी चळवळीचे भारतीय समाजावर विविध परिणाम झाले आहेत.

सामाजिक परिणाम : हिंसाचारामुळे ग्रामीण आणि आदिवासी समाजातील सामान्य जनजीवन प्रभावित झाले.

आर्थिक परिणाम : विकासकामे, उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीला काही भागांत अडथळे निर्माण झाले.

राजकीय परिणाम : राज्याच्या प्रशासनाला दुर्गम भागात प्रभावीपणे पोहोचण्याचे आव्हान निर्माण झाले.

मानवी परिणाम : हिंसाचारामुळे सामान्य नागरिक, सुरक्षा कर्मचारी आणि विविध सामाजिक घटकांना जीवितहानी व विस्थापनाचा सामना करावा लागला.

१२. नक्षलवाद आणि लोकशाही

नक्षलवादी विचारसरणीचा एक महत्वाचा प्रश्न म्हणजे संसदीय लोकशाहीबद्दलची भूमिका. भारतीय राज्यव्यवस्थेतील सामाजिक आणि आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी निवडणुका, संसद आणि संविधानिक संस्था पुरेशा नाहीत, अशी नक्षलवादी विचारसरणीतील काही गटांची भूमिका आहे. याउलट भारतीय लोकशाही व्यवस्था सामाजिक न्यायासाठी संविधानिक मार्ग उपलब्ध करून देते. निवडणुका, न्यायव्यवस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, मूलभूत अधिकार आणि सामाजिक न्यायाच्या तरतुदी यांच्या माध्यमातून परिवर्तन घडविण्याचा मार्ग उपलब्ध आहे.

१३. सध्याची स्थिती

अलीकडच्या काळात भारतातील नक्षलवादी हिंसाचाराचा भौगोलिक विस्तार पूर्वीच्या तुलनेत कमी झाल्याचे सरकारी अहवालांमधून दिसून येते. मात्र छत्तीसगड, झारखंड आणि काही इतर भागांमध्ये माओवादी हिंसाचाराचे आव्हान पूर्णपणे संपलेले नाही. सध्याच्या परिस्थितीत सरकारकडून सुरक्षा कारवाईसोबत रस्ते, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, डिजिटल संपर्क आणि इतर विकासाच्या माध्यमातून प्रभावित भागांना मुख्य प्रवाहाशी जोडण्यावर भर दिला जात आहे.

१४. नक्षलवादावरील चिकित्सक दृष्टिकोन

नक्षलवादी चळवळीचा अभ्यास करताना दोन टोकाची मते टाळणे आवश्यक आहे. एका बाजूला ग्रामीण गरिबी, भूमिहीनता, आदिवासींचे प्रश्न आणि विकासातील असमानता यांसारख्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. दुसऱ्या बाजूला या समस्यांच्या नावाखाली हिंसक मार्गाचा स्वीकार करणेही लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत नाही. म्हणून

नक्षलवादाच्या समस्येवर दीर्घकालीन उपाय म्हणून सामाजिक न्याय, कायद्याचे राज्य, मानवी अधिकारांचे संरक्षण, प्रभावी प्रशासन, स्थानिक सहभाग आणि सर्वसमावेशक विकास यांना महत्त्व दिले पाहिजे.

नक्षलवादी चळवळ ही भारतातील सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेली एक महत्त्वपूर्ण राजकीय चळवळ आहे. १९६७ मधील नक्षलबारी उठावापासून सुरू झालेल्या या प्रवाहावर मार्क्सवाद-लेनिनवाद आणि माओवादाचा प्रभाव राहिला. भूमिहीनता, आदिवासींचे प्रश्न, आर्थिक विषमता आणि विकासातील असमानता यांसारख्या समस्यांमुळे काही भागांमध्ये या चळवळीला आधार मिळाला. मात्र सशस्त्र संघर्ष आणि हिंसाचारामुळे या चळवळीने गंभीर मानवी, सामाजिक आणि राष्ट्रीय सुरक्षा समस्या निर्माण केल्या. त्यामुळे नक्षलवादाचा सामना करताना केवळ सुरक्षा उपाय पुरेसे नसून विकास, सामाजिक न्याय, आदिवासी व ग्रामीण समाजाचे अधिकार, लोकशाही सहभाग आणि कायद्याचे राज्य यांचा समन्वय आवश्यक आहे. अशा प्रकारे नक्षलवादी चळवळ ही केवळ एक सुरक्षा समस्या नसून भारतातील विषमता, विकास, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही यांच्यातील संबंध समजून घेण्यासाठी अभ्यासण्यासारखी महत्त्वपूर्ण राजकीय घटना आहे.